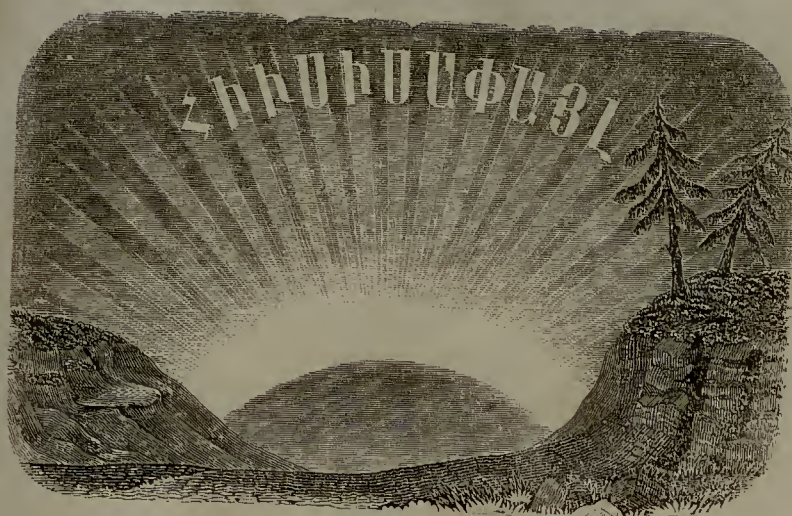

Օ Ր Ա Ք Է Ր

ԸՆԴՀԱՆՈՐ ԸՋԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

1860

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԳՆԱՅՔ.

ԱՄՍԱՏԵՏՐԱԿ Յ.

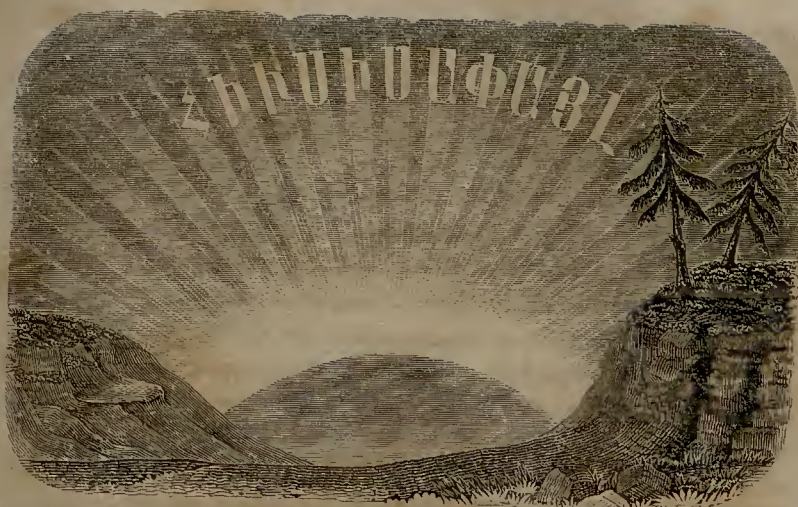
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԱՏԵՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԻԿԵՐՈՆԻ	
Վասն Ամերիացի Սեբաստոս Բոսկիոսի. Ս. Նազարեանց :	83—149
ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՄՔ ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ	
Արաղի մասին. Մկրտիչ Լաջվարթեան :	150—167
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ.	
Խոստովանութիւն. Իշխան Բազրատունի :	168—169
ՆԱՄԱԿ ԱՌ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՂԸ. Կիրակոս Մարգարեան :	170—178

ՄԱՍԿՎԱ,

ВЪ ТИПОГРАФИИ ЛАЗАРЕВСКАГО ПИИСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ.

1860.

ՕԳՈՍՏՈՍ 1860 թ. ՌԵԴԱԿՏՈՐ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ.

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԿԵԿԵՐՈՒՆ

ՊԱՍՆ

ԱՄԵՐԻԱՅԷ ՍԵՔՍՏՈՍ ԲՈՅՈՒՈՍԷ:

(Լադինալն բնագրէն.)

ՆԱԽԱԴՈՒՄԻՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ.

Սքստու ընտրութիւն, որդի մի մեծատուն ունեւոր քաղաքացու և հոռ-
մեական ասպետի Ամերիա քաղաքից, զարանագործութեամբ կրկու ազգա-
կանների, Տիտոս Բոսկիոս Մագնոսի և Տիտոս Բոսկիոս Կապիտոյի, որ պար-
տաւորաբար հօր հետ երկարամեայ լծնամութիւն էին ունեցած, այլև դա-
ւաճանութեամբ Խորհրդոցնոսի որ Սուլայի արձակած ստրուկն էր, մի կարող
մարդ, պարտաւորակցաւ Երուկիոսի բերանով որպէս հայրասպան: Այսինքն,
այն միջոցին, երբ պարտաւորաբար ապրումէր Ամերիայի (որ մի երեկել շատ
հին ազատաքաղաք էր Ումբրիայի) մէջ իւր հայրենական ազատական, նորա
հայրը որ յաճախ կացութիւն ունէր Հռոմի մէջ, այս տեղ մի օր վերադառ-
նալով հացկերութենից պալատիսեան բաղանիքների մօտ, ինչպէս հաւա-

նական է երևում, Տիտոս Բոսկիոս Մագնոսի պատրաստութեամբ, սպանվեցաւ աւազակաբար: Այս Բոսկիոս Մագնոսը որ գտանվումէր Հռոմի մէջ, նոյն գիշերին, երբ կատարվել էր սպանութիւնը, իւր հաւատարիմը, Մալլիոս Գլաւիա անուն, ուղարկեց ղէպ ի Ամերիա, որ պատահած մարդասպանութիւնը ծանուցանէ ոչ թէ սպանվածի որդուն, այլ նորա թշնամի Տ. Բոսկիոս Վապիտոյին: Չորս օր յետոյ իմաց տրվեցաւ գործը Խրիզոգոնոսին Վոլտերբոնէումը (մի վաղեմի քաղաք Էտրուրիայի մէջ, այժմ Վոլտերրա) ուր գտանվումէր նա Սուլլայի մօտ, բանակումը, և այն պատճառանքով որպէս թէ սպանվածը այն մարդերից էր, որ դատապարտված էին կորուսանելու իւրեանց գոյրը, նորա երևելի կալուածները սեփականվեցան տէրութեանը և վաճառվեցան: Խրիզոգոնոսը քնեց գորանց 2000 Սեստերցիով (100 թալերով ոսկի) թէպէտ գոքա արժէին 6 միլիոն (300,000 թալեր) և յետոյ բաժանեց այդ կողպուտը այն երկու Բոսկիոսների հետ: Այնուհետև Բոսկիոս Մագնոսը եկաւ Ամերիա և արտաքսեց սպանվածի որդին իւր հայրենական կալուածներից: Ամերիացիք զայրանալով այս բանի վերայ, տասն դեսպանք ուղարկեցին Սուլլայի մօտ, որ բարեխօս լինին Ս. Բոսկիոսի համար: Բայց սղբա, դաւաճանութեամբ Վապիտոյի որ այն դեսպանների մէջ էր գտանվում, այլև այն դատարկ խոստմամբ Խրիզոգոնոսի կողմից, թէ կամի նա միջնորդ լինել, կերակրվելով յետ դարձան, առանց ներկայանալու Սուլլային: Եթէ այս իրողութիւնքը արդէն շատ կասկածելի էին կացուցանում երկրորեան Բոսկիոսները, սորա վերայ յաւելացաւ և այն գործը, որ նորա աշխատումէին դաւանագործութեամբ վերացնել Ս. Բոսկիոսի կեանքը, և որովհետև չյաջողվեցաւ այս բանը, ապա պարտաւորեցին նորան հայրասպանութեան պատճառով, որ այսպէս ապահովէն յափշտակած կալուածների սեփականութիւնը: Այս պարտաւորութիւնը աշխատումէր Էտրուրիոսը հաստատել այն բանով մանաւանդ, որ յառաջ էր բերում. «Բոսկիոսը եղած է իւր հօրը տտելի և այս պատճառով հայրը ուղարկել էր նորան ղէպ ի Ամերիա կառավարելու իւր կալուածքը. նորա հայրը կամեցած էր նորան անժառանգ կացուցանել: այլև Բոսկիոսը իւր անձը պարտական է կացուցել և այլ յանցանքների, զոր օրինակ անհաւատարմութեամբ հասարակաց արծաթի տնտեսութեան մէջ:»

Աիկերոնը իւր հասակի 26 կամ 27 երորդ տարումը, Մեսսալայի խորհրդով յանձն առաւ Սեքստոս Բոսկիոսի պաշտպանութիւնը: Գատը էր արդարև մի հասարակաց պահանջողութիւն (causa publica), այսինքն մի այնպիսի որ պատկանումէր ոչ թէ մասնաւոր մարդերի, այլ տէրութեանը և հասարակաց ապահովութեանը, որի շարքումը էին բաց ի սպանութենից և անհաւատարմութիւն հասարակաց արծաթի տնտեսութեան մէջ, արծաթ կողպուտը գաւառների մէջ, յանցանք ղէպ ի թագաւորութիւնը և այլն: Գատը կատարվեցաւ հրապարակի (ֆորումի) մէջ, ժողովրդի ներկայութեամբ, նախաժող բաղմբով Պաննիոս Պրետորը, որ այն միջոցին դատաւոր էր մարդասպանների վերայ (quaesitor inter sicarios) և Ն. Կրնելիոս Սուլլայի և Վ. Մետելիոս Պիոսի հիւպատոսութեան օրերում, 674 տարի Հռոմի հիմնարկութենից յետոյ, կամ թէ 80 տարի քրիստոսից յառաջ:

ՀԱՌՈՒ ԲՆԺԱՆՎՈՒՄԻ ԱՅՍՊԻՍԻ ՄԱՍՆԵՐ.

1. **Ներդրում** (exordium) պարունակում է իւր մէջ այն պատճառքը որ շարժառիթ տուեցին Կիկերոնին յանձն առնուլ Բոսկիոսի պաշտպանութիւնը: Այլե ճարտասանը յանդիմանում է Խրիզոգոնոսի ազա հուծիւնը, անգթութիւնը և աներեսութիւնը, և վերջումը խնդրում է Ֆաննիոսից մի խիստ դատաստան կատարել: (Գլուխ 1—5.)
2. Երբ որ Կիկերոնը պարտ էր Ս. Բոսկիոսի սպանվելը (narratio rei gestae), ապա մի ըստ միտքէ յառաջ է բերում պարագայքը որ սպանութեան մասին կասկածելի էին կացուցանում այն երկու Բոսկիոսքը, որպէս և սպանողների միաբանութիւնը Խրիզոգոնոսի հետ, միասին յալշտակութեան խորհրդով, և վերջումը մանրամասնաբար բացատրում է սոցա ամբաստանութիւնը (դատախազութիւնը: (Գլուխ 6—12.)
3. **Վոյն իսկ հարատու** կտրատվում է 3 մասն (partitio causae), որոնցից առաջինը մէջ է բերում հակառակորդների դատախազութիւնը, երկրորդը այն երկու Բոսկիոսները համարձակութիւնը, երրորդը Խրիզոգոնոսի անտանելի կարողութիւնը:
- Ա. **Հակառակորդների ամբաստանութիւնը** ջրում է ճարտարախօսը, ցուցանելով թէ պարտաւորվածը ոչ պատճառ և ոչ հնարաւորութիւն ունեցած չէ սպանելու իւր հայրը: Այս պատճառով խօսում է նա որդու անարատ գնացքի վերայ, ցուցանում է թէ հայրը ոչ թէ ատելութեան, այլ մանաւանդ հայրական բարեացակամութեան պատճառով ուղարկած է նորան դէպ ի իւր կարւածքը և թէ երբէք կամեցած չէ անժառանգ կացուցանել նորան (Գլուխ 13—19): Վերջապէս, դատաւորների ուշադրութիւնը դարձուցանում է այն բանի վերայ, թէ մի այրալիսի անգթութիւն ինչպէս հայրասպանութիւնն է, կարելի է միայն հաստատել անհերքելի ապացոյցներով, բայց այդպիսի ապացոյցք չկան ամենեւին, ըստ որում որդին և ոչ ամենահեռաւոր հնարաւորութիւն ունեցել է մի այդպիսի արարքի համար: (Գլուխ 20—29)
- Բ. **Նշանելով** դէպ ի դատախազի համարձակութիւնը, աշխատում է Կիկերոնը ապացուցանել, թէ Տիտոս Բոսկիոս Մագնոսը, որ պարտաւորվածի հօր հետ ապրած է թշնամութեամբ, արել է սպանութիւնը. պատճառ, սա եղած է այն միջոցին Հռոմումը, պատկանում է աւազակների հասարակութեանը և սկսեալ այդ ժամանակից հարստացել է, բայց սպանվածի որդին ընկած է ամենամեծ ջրաւորութեան մէջ: Սորա վերայ յաւելանում էր դարձեալ, որ սպանութիւնը կատարելուց յետոյ մի լրաբեր Բոսկիոս Մագնոսի կողմից ուղարկված է Կապիտոյի մօտ, որպէս և Խրիզոգոնոսի մօտ դէպ ի վճարակրէ, որ Կապիտոն խափանել է ամբիւղի դեսպանների հանդիպելը Սուլլային, այլ և Բոսկիոս Մագնոսը թցլ չէ տուել հարցափորձութեան տակ ձգել իւր ստրուկը:

Գ. Կիկերոնը պարտաւորումէ խրիզոգոնոսին թէ իւր կարողութիւնը Սուլլայի մօտ դէպ ի չարն է գործ զրել և մի անիրաւ ստացուածով սպանվածի գոյքը . բարշէլ է իւր ձեռքը, բայց զոքա օրէնքի հիման վերայ կարող չէին վաճառվիլ, ըստ որում դոցա տէրը դատաւարտված չէր կորուսանելու իւր գոյքը: Սորանից յետոյ նախատումէ նա խրիզոգոնոսի անառակ վարքը, հպարտութիւնը և ամբարտաւանութիւնը, որով նա վերաւորումէր բոլոր հռոմէական քաղաքացիների սիրտը: (Գլ. 43—49)

4. Արք որ նա ճառի վերջաբանի մէջ նախ և յառաջ խնդրած էր խրիզոգոնոսից, որ նա բաւականանայ անբաղդ Ս. Բոսկիոսի գոյքովը և թողու գոնեայ նորա կեանքը, այնուհետեւ աղաչումէ դատաւորների ցաւակցութիւնը, բարեխղճութիւնը և արդարութիւնը, և խնդրումէ նոցանից բնաջինջ առնել ամենայն անդթութիւն, որով շատ և շատ վնասվումէր հասարակաց բարին: (Գլուխ 50—50)

Միտ դնելով Պլուտարքոսի վարքագրութեանը Կիկերոնի, Գլ. 3, Սէքստոս Բոսկիոսը արդարացաւ հայրասպանութեան պարտաւորութենից. այս բանս կարելի է եղբակացուցանել և այն ընդհանուր գովասանութեամբ, որ Կիկերոնը հնձեց այս ճառախօսութեամբ: Համեմ. Կիկերոնի Brutus անունով դիրքը, 90, 312. ուր կարդացվումն ահա այսպիսի խօսքեր: «Haque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset, quae non digna nostro patrocínio videretur.

ԳԼՈՒԽ 1. Կարծեմ, դուք, ով դատաւորք, զարմանումէք թէ այս ինչ բան է, որ, այսքան մեծ ճարտարախօսաներ, այսքան վեհ հպատիւ մարդիկ այս տեղ նստած, եւ մանաւանդ վեր եմ կացել տեղիցս, որ ոչ հասակով, ոչ խմայականութեամբ, և ոչ պատուով կարող եմ հաւասարվիլ սոցա հետ, որ նստած են այս տեղ: Արդարեւ, ամենեքեան սոքա, որ դուք տեսնումէք այս դատի մէջ ներկայ, մտածումեն, թէ պիտոյ է հալածական լինի մի անիրաւութիւն որ նորանշան չարագործութեամբ հնարաստեղծած էր, բայց ինքեանք հալածական առնել դորան, ժամանակների դատութեան սրաճաւով չեն համարձակվում: Այդպէս ահա ներկայ են այս տեղ, լցուցանելով իւրեանց բարեկամական պարտականութիւնը, բայց լուռ կան, ըստ որում երկիւղ ունին վտանգից: Ինչ էք ապա մտածում. մի՞թէ ամեններից առաւելագէս համարձակը ես եմ: Ամենեկն ոչ: Այլ, մի՞թէ այնքան աւելի բարեկամասէ՛

քան թէ միւսերը: Եւ ոչ այդ պարծանքին այնպէս ազահեմ ես, որ կամենայի յափշտակել դորան միւսերից: Ուրեմն, ինչ բան ստիպել է ինձ, աւելի քան թէ ուրիշները, յանձն առնուլ Սեքստոս Բոսկիոսի պաշտպանութիւնը ատենի մէջ: Որովհետեւ, եթէ մինը դոցանից որ տեսնումէք այս տեղ ներկայ, որ և վեհապատիւ և մեծակարող մարդիկ են, մի քանի բառ խօսէր հասարակաց գործի մասին, որ հարկաւոր է այս դատի մէջ, ապա կարծելու էին թէ նա շատ աւելի բան ասած է, քան թէ խակպէս ասած էր. բայց ես, թէև ասէի ամենայն բան որ հարկաւոր է ասել, այնու ամենայնիւ իմ խօսքը երբէք կարող չէր այնպէս հռչակվիլ և տարածվիլ ժողովրդի մէջ: Երկրորդ, որովհետեւ միւսերի ասածը կարող չէ անցայտութեան մէջ մնալ նոցա վեհապատիւ և մեծակարող պաշտօնի պատճառով և ոչ ևս նոցա անխմատաբար ասածը ներկի լինել իւրեանց, ըստ որում հասակաւոր և փորձառու մարդիկ էին. բայց ես եթէ որ և իցէ բան ասեմ մի փոքր աւելի համարձակութեամբ, դա մնալու է անցայտութեան մէջ, ըստ որում դեռ ևս քաղաքական պաշտօնի մէջ եղած չեմ, կամ թէ ներողամտ կը լինին դէպ ի իմ երիտասարդական հասակս. թէպէտ ոչ թէ ներողամտութեան կանոնը, այլև ատենական քննութեան սովորութիւնը վերացել է քաղաքական հասարակութենից: Պորա վերայ յաւերանումէ և այն իրողութիւնը որ միւսերից գուցէ թէ այնպէս են խնդրած, որ ասած էին, թէ կարող են նոքա առանց մեղանշելու ընդդէմ բարեկամսիրութեան, յանձն առնուլ կամ թողուլ պարտաւորվածի պաշտպանութիւնը. բայց ինձանից խնդրելով խնդրած են այնպիսի անձինք որ իւրեանց բարեկամութեամբ, շնորհներով և արժանաւորութեամբ շատ մեծ կշիռ ունին իմ աչքումը, և որոնց ոչ բարեացակամութիւնը ուրանալ, ոչ խորհրդակցութիւնը արհամարհել և ոչ աղնուամտութիւնը անտես առնել պարտ էր ինձ:

ԳԼՈՒԽ 2.

Այս պատճառներով, ներկայ դատիս պաշտպան եմ վեր կացել ես, ոչ թէ ընտրած որպէս մի հատիկ, որ ամենաճոխ խնայականութեամբ կարողանայի խօսել, այլ ամեններեց բարձի թողի արած, որ ամենափոքր վտանգով լղուցանէի իմ գործը. այլև, որ ոչ թէ բաւական ամուր պաշտպանութեամբ պահպանվի Սեքս. Բոսկիոսը, այլ մանաւանդ թէ չլինէր ամենեւին անփոյթ արած: Գուցէ կը հարցանէիք դուք, այդ ինչ ահաւոր և

սոսկալի բան էր, որ այդքան շատ և այդքան ականաւոր տղամարդերի խափան էր լինում ատենի մէջ պաշտպանել միւսի կեանքը և գոյքը, ինչպէս սովոր էին դռքա: Այժմ գուք մինչև այժմ անգէտ էք այդ բանին, զարմացք չէ. պատճառ, ամբաստանողքը զիտու թեամբ յիշած չեն այն իրողութիւնը որ յառաջացուցել է այս դատաստանը: Ինչ իրողութիւն է այդ: Այս Աքսատոս Բոսկիոսի հօր գոյքը վեց միլիոն արծաթի արժողութեամբ, երկու հազար արծաթով, այն քաջ և երևելի տղամարդ 1. Սուլայից, որի աւանունը յիշումեմ պատկառանքով, ասումէ թէ գնել է ինքը երիտասարդ և այս ժամանակիս առաւել մեծակարող մարդը մեր թաղաւորութեան մէջ, 1. Կոռնելիոս Խրիզոգոնոսը: Սա պահանջումէ ձեզանից, ով դատաւորք, այս բանս. որ դուք, որովհետև նա անիրաւաբար սեփականել է իւրեան օտարի այդքան ճոխ և երևելի արծաթը, և որովհետև Աքսատոս Բոսկիոսի կեանքը երևումէր այդ արծաթին խափան և արգելք, դուքս քարշէիք նորա սրտից ամենայն կասկածանք և վերացնէինք ամենայն երկիւղ. ինչքան որ սա ողջ և առողջ էր, կարծումէ նա, թէ կարող չէր այս անպարտի այնքան ճոխ և մեծագանձ հայրենական ժառանգութիւնը պահել իւր ձեռքում. բայց եթէ սա դատապարտվեցաւ և աքսորվեցաւ, այնուհետև ինչ որ ձեռք էր բերած յանցաւոր կերպով, յոյս ունի նա վտանել և սպառել զեղիութեամբ: Այս խղճմտութիւնը որ նորան օր ու գիշեր հանդիստ չէ տալիս ծակելով և խայթելով, խնդրումէ որ փարատէիք նորա սրտից, խնդրումէ որ հրատարակէիք ձեր անձը այս ապիրատ աւաղակութեան գործակիցք: Այժմ այս պահանջողութիւնը երևումէ ձեզ արդարև թոյլ տալի, ով դատաւորք, դուք հակառակ մէջ կը բերեմ ես մի թեթև պահանջողութիւն որ, ինչպէս վկայումէ սիրտս, մի փոքր շատ աւելի արդար է:

ԳԼՈՒԽ 3. Եթախ և յառաջ խնդրումեմ Խրիզոգոնոսից որ նա հերիքանայ մեր արծաթով և գոյքով, և չպահանջէ արիւն ու կեանք. սալա ձեզանից, ով դատաւորք, որ դէմ կենաք յանդուգների չարագործութեանը, թեթևացնէք անմեղների թշուառութիւնը և հալածէք այն վտանգը որ Աքսատոս Բոսկիոսի դատի մէջ վերաբերվումէ ամեններին: Բայց եթէ կը գտանվէր մի պարտաւորութեան պատճառ, մի արարքի կասկածանք կամ թէ վերջապէս մի ամենափոքր բան որի աղաղակ երևէր թէ նորա հիմք ունէին դատաւար լինել նորա ընդդէմ. հուսկ յետոյ, եթէ բայց ի այն

յափշտակութենից որ յիշեցի, կը դտանէիք դուք մի այլ պատճառ, այնուհետեւ ընդդիմանալու չենք որ Սեքստոս Բոսկիոսի կեանքը թող տրվի նոցա կամքին: Բայց եթէ այս լուպէիս ոչինչ խորհուրդ չունի նոցա ճշնողութիւնը, բայց միայն, որ այն ճոխ և փառաւոր յափշտակութեան վերայ յաւելանայ Սեքստոս Բոսկիոսի կեանքը որպէս մի լրութեան պատկ, մի թէ, թող միւս շատ անարժան բաները, չէր մի բոլորովին անարժան բան և այս, որ ձեզ յարմարաւոր դործիք են համարել, որոնց դատաւճռով և երդմամբ չափ օրինապահութեամբ հասանէին նոքա այն նպատակին որին յառաջուց սովոր էին հասանել չարագործութեան և սպանութեան ճանապարհով. մի թէ ամենեւին անարժան բան չէր այս, որ այնպիսի մարդերից որպիսի դուք էք, — որ արժանաւորութեան պատճառով քաղաքական հասարակութեան միջից ընտրած էք ծերակուտի խորհրդականք, և ծերակուտի միջից անաչառ արդարութեան պատճառով ժողովրդի դատաւորք — դող աւաղակ մարդիկ պահանջումեն ոչ թէ միայն որ ազատվէին պատուհասից, որից նոքա ձեր առաջը պիտոյ է երկիւղ և սարսափ ունենային իւրեանց չարագործութենների պատճառով, այլև որ թոյլ տայիք նոցա Սեքստոս Բոսկիոսի կողոպուտով վարդարված ու ճոխացած դուրս դնալ այս ատենից:

ԳԼՈՒԽ 4.

Թէ այդքան մեծ և այդքան ահաւոր նիւթերի վերայ ոչ խօսել կարող եմ ինչպէս պատշաճաւոր էր, ոչ ազդու դապէս բողոքարկու լինել, ինչպէս արժան էր, և ոչ իսկ այնպիսի համարձակութեամբ ձայն բարձրացնել, որպէս պահանջումէր հարկը — դորան վիպումէ սիրտս: Ասան զի պատշաճաւորութեանը արդէք է իմ հանձարի անօտրութիւնը, ազդողականութեանը իմ երիտասարդական հասակը, համարձակութեանը ժամանակիս պայմանքը: Ոոցա վերայ յաւելանումէ այն մեծ երկիւղը որ թիւնը որ բնութիւնը և ամթխածութիւնը տալիս է ինձ, այլև ձեր արժանապատուութիւնը, հակառակորդների բռնութիւնը և Սեքստոս Բոսկիոսի տարակուսական դրութիւնը: Այս պատճառով ինդրումեմ և աղաչումեմ ձեզ, ով դատաւորներ, մտադրութեամբ և զթութեամբ ունինդիր լինել իմ խօսքերին: Չեր բալիսղծութեան և խմստութեան վերայ յուսադով առել եմ իմ վերայ աւելի բեռն, քան թէ վիպումէ սիրտս թէ կարող էի տանել: Այս բեռը, եթէ դուք փոքր ի շատէ թեթեւացնէք, կը տանեմ, ինչ

պէս կարողութիւնս բերելու է, սիրով և աշխատութեամբ, ով
 դատաւորք. բայց եթէ, որ կարծում չեմ, անտես առնէք ինձ,
 այնու ամենայնիւ չկամիմ յուսահատուիլ, այլ ինչ որ յանձն եմ
 առել, յառաջ կը տանեմ, քանի որ կարող եմ: Բայց եթէ իմ վե-
 րայ դրած բեռը չկարողանամ յառաջ տանել, ապա նախապտտիւ
 կը համարեմ բարեկամական պարտականութեան բեռի տակ ձըն-
 շիլիլ, քան թէ այն ծանրութիւնը որ հաւատարմով միանգամ դրել
 են իմ վերայ, բաց թողուլ անհաւատարմութեամբ, կամ թէ
 ցած դնել փոփոխամասութեամբ: Աւ քեզանից առաւելապէս,
 Մարկոս Պաննիոս, ինդրումեմ, ինչպէս դու առաջին միջոցներին
 ցոյց ես տուել քո անձը հռոմէական ժողովրդին, երբ որ դու որ-
 պէս նախաթոռ ատենակալ ներկայ էիր մի այսպիսի դատաստանի,
 նոյնպէս ևս այսօր վարվիս մեր հետ և հռոմէական ժողովրդի հետ:

ԳԼՈՒԽ 5.

Թէ որքան մեծ բազմութիւն հաւաքուի է այս
 դատաստանի մօտ, տեսնուաւ դու. թէ ի՞նչ էր բոլոր մահա-
 նացուների ակնկալութիւնը, թէ ի՞նչպէս ցանկալի էր, որ կատարվի
 մի խիստ և անաչառ դատաստան, բոցայայտ է քեզ: Արկար ժա-
 մանակից յետոյ, այս առաջին քննութիւնն է, որ բաղվումէ աւա-
 ղակների վերայ, թէպէտ մինչև այժմ եղած են շատ անարժան և
 ահաւոր սպանութիւնք: Ամենեքեան յոյս ունին, որ այս ատենա-
 կան քննութիւնը քո վերակացութեան ներքոյ, չէ լինելու թոյլ
 և մեղմ, միտ դնելով այն բանին որ լինումեն ակնյայտին չարագոր-
 ծութիւնք և հանապազօրեայ արխնհիշութիւն: Ինչ ձայնարկու-
 թիւն սովոր են ամբաստանողքը այլ դիպուածներում դործ դնել
 ատենի առաջը, նոյնը դործ ենք դնում մեք այսօր, պաշտպանե-
 լով մեր անձը որպէս պարտաւորված: Ինդրումենք քեզանից, Մար-
 կոս Պաննիոս, և ձեզանից, ով դատաւորներ, որ պատուհասելով
 պատուհասէք չարագործութիւնքը, որ ամենայն քաջութեամբ
 ընդդիմանաք յանդուգն մարդերի, որ այսքանս մտաբերէք, եթէ
 դուք այս դատի մէջ ցոյց չտայիք ձեր հոգու ազդողութիւնը, մինչև
 այն ատիժան դուրս կը վաղէ մարդերի ցանկութիւնը և չարու-
 թիւնը և յանդուգնութիւնը, որ ոչ թէ միայն ծածուկ, այլև այս
 հրապարակի մէջ, քո աթոռի առաջը, Մարկոս Պաննիոս, ձեր
 ոտքի տակ, դատաւորք, նոյն խոս նստարանների մէջ լինելու էին
 մարդասպանութիւնք: Աւ արդարեւ, որ միւս խորհուրդը կամէին
 յառաջ տանել այս ատենական քննութեամբ, եթէ ոչ այն, որ

նոցա թող արվէր այդ բանը: Ղատախաղ են նոքա, որ սեփականել են իւրեանց այս մարդու դոյքը. պարտաւորվումէ նա որի համար ոչինչ թողած չեն բաց ի թշուառութենից. դատախաղ են նոքան որոնց ձեռնառու էր Սեքստոս Բոսկիոսի սպանվիլը, պարտաւորվումէ նա, որին հօր մահը հասուցել է ոչ թէ միայն սուգ և տրամուլթիւն, այլև չքաւորութիւն. դատախաղ են նոքան որ ամենայն սրտից ցանկացած են սրամահ առնել սորան. պարտաւորվումէ նա որ եկել է սոյն այս ատենի մէջ պահապաններով, մի դուցէ այս տեղ իսկ, ձեր աչքի առաջև կտոր կտոր լինի: Այլ Երջապէս դատախաղ են նոքա, որ իբրև պատժապարտք դուրս է պահանջում ժողովուրդը. պարտաւորվումէ նա, որ նոցա սատակիչ արից յետ է պահել իւր մենակ զլուսը: Այլ որ կարողանայիք դուք, ով դատաւորներ, աւելի հեշտ խելամուտ լինել, որ դոցա արարքը ևս աւելի անարժան էին քան թէ իմ ասածները, թող սկզբից պատմեմ ձեզ գործը, ինչպէս եղած է: Սորանից աւելի հեշտութեամբ կարող էք հասկանալ թէ այս անմեղի և անպարտի թշուառութիւնքը, թէ նոցա յանդգնութիւնը և թէ տէրութեան ձախորդութիւնը:

ԳԼՈՒԽ 6. Այս մարդու հայրը, Սեքստոս Բոսկիոսը էր Ամերիա քաղաքից. թէ տահմի և նշանաւորութեան մասին ոչ միայն իւր ազատ քաղաքի մէջ, այլև նորա դրացի սահմաններում անտարակոյս առաջինը, և թէ մանաւանդ բարեկամութեամբ և հիւրասիրութեամբ երևելի մարդերի շատ հռչակաւոր: Պատճառ, Մեռելեանց, Սերվիլեանց և Սկիպիոնեանց հետ ունէր ոչ թէ մի լոկ հիւրընկալական հաղորդակցութիւն, այլև բնտանի կենակցութիւն և մօտաւորութիւն. այս ազգատոհմերը, ինչպէս արժան էր, յիշումեմ այս տեղ պատուի և պարծանքի համար: Արեւմտ իւր բոլոր ստացուածներից այս միայն թողեց հայրը իւր որդուն. որովհետև հայրենական դոյքը տնային աւագաններ բռնութեամբ յաւիշտակելով սեփականել են իւրեանց, և անպարտի անունը և կեանքը պաշտպանվումէ հօր հիւրընկալունների և բարեկամների ձեռքով: Այս Սեքստոս Բոսկիոսը լինելով միշտ ազնուականների թեւարկու, այն վերջին յանկարծադաս խառնակութեան ¹⁾ միջոցին, երբ բո-

¹⁾ Այս տեղ պետք է հասկանալ այն քաղաքական խռովութիւնքը որ եղած են խառնակութեամբ 671 թուակ. Հռոմի հիմնարկութենից յետոյ, Վիկտոր Բարբոսի երրորդ հիւպատոսութեան օրերում և 27 ամեայ հիւպատոս Վ. Մարիոս կրտսերի ժամանակում:

լոր ազնուականների պատիւ ու կեանքը վտանգի մէջ էր, ամենից առաւել այն շրջակայ սահմանումը պաշտպան գտանվեցաւ ազնուականների բաժնին և օգտին թէ գործով, թէ ջերմեռանդու թեամբ և թէ իւր պատուաւորութեամբ: Աւարդարեւ, իրաւացի էր համարում նա պատերազմել այն հասարակութեան պատուի համար, որի պատճառով այնքան յարգելի էր համարվում ինքը իւրացիների մէջ: Արբ որ յաղթութիւնը որոշվեցաւ, և մեք դադարեցինք զինաշարժութենից, դատապարտվեցան ¹⁾ մարդիկ կուրուսանելու իւրեանց գոյքը և ամենայն սահմանից ըմբռնվեցան նոքա որ համարված էին հակառակորդք. այն միջոցին Սեքստոս Բոսկիոսը յաճախ դտանվում էր Հռոմի մէջ հրապարակումը և ամենայն օր փառաւորվում էր բոլորեցուն բերանումը, այնպէս որ երևում էր աւելի, թէ նա ցնծում էր ազնուականների յաղթութեան վերայ, քան թէ երկիւղ ունէր մի գուցէ դորանից մի ձախորդութիւն պատահէր իւրեան: Այլին վաղաժամանակեայ թշնամութիւնը նորա և Ամերիացի երկու Բոսկիեանց մէջ, որոնցից մինը տեսանում էր նստած դատախազների աթոռի վերայ, միւսը, լուսմեմ թէ ունի ձեռքումը սորա երեք ազարակը. եթէ նա կարողացած լինէր այնպէս զգուշանալ այս թշնամութեններից, ինչպէս սովոր էր երկիւղ կրել, ապա կենդանի կը լինէր այսօր: Աւանդաւորացի չէր նորա երկիւղը, ով դատաւորք, որովհետեւ այդ երկու Տ. Բոսկիեանքը (որոնցից մինը մականունակում էր Ասպիրտո, բայց սա որ ներկայ է, ասվում էր Մագնոս) ահա թէ որպիսի մարդիկ են. մինը համարվում էր շատ և շատ յաղթութենների մրցանակներով նշանաւոր հին և երեւելի աւագակ, բայց սա մօտերումս դիմել է այն աւագակապետի մօտ, որ և լինելով գիտութեամբ տղայ, այնուհետեւ անտարակոյս գերազանցել է նոյն իսկ վարժապետը չարութեամբ և յանդուգնութեամբ:

ԳԼՈՒԽ 7.

Պատճառ, երբ այս Սեքստոս Բոսկիոսը գտանվում էր Ամերիայում, բայց այդ Տիտոս Բոսկիոսը Հռոմի մէջ. երբ որ այս որդին տեղապէս լինում էր ազարակներումը, ըստ ու-

որովհետեւ այս տարումը Սուլլան յաղթելով իւր թշնամներին, ձեռք ձգեց միապետական իշխանութիւնը:

¹⁾ Սուլլան 672 թուակ. (Հռոմի հիմնարկութենից յետոյ) հրամայեց ամենայն հրապարակական տեղերում դատապարտվածների ցուցակը կտաւ տալ և սպանողներին վարձ սահմանել երկու տաղանդ. այդպիսի դատապարտվածք ասվում են Պրօսկրիպտի (proscripti):

լում՝ հօր կամքով նուիրել էր իւր անձը տնտեսութեան և շինական կեցութեան, բայց դա յաճախ պատահումէր Հռոմի մէջ, այս միջոցիս պալատինեան բաղանիքների մօտ, վերադառնալով մի հացկերութենից, սպանվումէ Աքստոս Բոսկիոսը: Արթնում որ սոյն իսկ բանից դժուար չէ հասկանալ թէ որի վերայ է ընկնում չարադործութեան կասկածանքը. բայց եթէ այն բանը, որ մինչև այժմ կասկածելի է, չուստիայովի նոյն իսկ գործից, ապա կարող էիք սորան մեղապարտակից համարել: Աքստոս Բոսկիոսի սպանվելուց յետոյ, իսկոյն լուր է բերում Ամերիա մի մարդ Մալլիոս Վլաւկիա անունով, մի աղքատ դք, աղատութիւն ստացած ծառաների կարգից, այդ Տիտոս Բոսկիոսի հովանաւորութիւնը վաշելող մերձաւոր անձն, և լուր է հասուցանում ոչ թէ սպանվածի որդու, այլ Տ. Մալլիոսի տանը. որովհետև Աքստոս Բոսկիոսը սպանված էր գիշերի առաջին ժամից յետոյ ¹⁾, առաւօտեան լուսաբացին հասանումէ լրաբերը Ամերիա: Տասն գիշերային ժամի միջոցում յիսուն և վեց հազար քայլաչափ ²⁾ ճանապարհ երկանիւ սայլով վազել ու անցել է նա, ոչ թէ միայն, որ թշնամու համար ցանկալի լուրը տեղ հասուցանէ իսկոյն, այլև հակառակորդի արիւնը թարմ թարմ, և սատակիչ սուրը նորա մարմնից մի փոքր յառաջ դուրս քարշած, ցոյց տայ թշնամուն: Այս անցքից յետոյ չորս օր անցած, տեղեկութիւնք են ուղարկում Խրիզոգոնոսին դէպ ի Լ. Սուլայի բանակը Վլաւտերէ քաղաքում, յայտնելով նորան արծաթի մեծութիւնը, ագարակների պատուականութիւնը (ըստ որում Ս. Բոսկիոսը թողած էր 13 հողաբաժինք որ գրեթէ բոլորը կից էին Տիբեր գետին), այլև պատմելով այս որդու չքաւորութիւնը և անօգնականութիւնը: Վմանապէս հասկացնումեն նորան, որովհետև սորա հայրը Աքստոս Բոսկիոսը, մի նշանաւոր և հասարակութեան մէջ սիրելի մարդ, սպանվել է առանց որ և իցէ դժուարութեան, ուրեմն շատ հեշտ կարելի էր սուրան, այս միամիտ և շինական, Հռոմի մէջ անծանօթ երիտասարդը

¹⁾ Ժամանակահատուկութեամբ, երեկոյի 7 ժամին կամ դէպ ի 8 ժամը: Հռոմայեցիք բաժանումէին թէ գիշերը և թէ ցերեկը 12 ժամ, որ նայելով տարու զանազան եղանակներին, ունէին և զանազան երկայնութիւն:

²⁾ Մեր հաշուով, մօտ 12 գերմանական մղոն. 1000 հռոմէական քայլը բաղկացնումէր մի հռոմէական մղոն, և 5 հռոմէական մղոնը հաւասար է մի գերմանականի, այսինքն 7 վերստի. ուրեմն ճշդապէս խօսելով, յիսուն և վեց հազար հռոմէական քայլաչափը հաւասար է 56 հռոմէական մղոնի կամ 11½ գերմանականի:

վերացնել միջեց: Խորհողոնոսը խոստանումէ իւր գործակցութիւնը այս մասին. աւելի ի՞նչ երկարացնեմ խօսքս, ով դատաւորներ. կապվումէ նոցա մէջ մի ընկերութեան դաշն:

ԳԼՈՒԽ 8. Եւրբ որ տակաւին ոչինչ զրոյց չկար քաղաքացիների գոյքի և կեանքի դատապարտութեան մասին, այլև մինչդեռ նոքա որ յառաջուց երկիւղ ունէին, սկսան շունչ առնուլ և համարումէին իւրեանց անձը վտանգից ազատված արդէն, այս միջոցիս ահա ավնուականների ջերմ բարեկամ Աքսաոս Բոսկիոսի անունը մեծանշանով հրապարակական դատապարտութեան տախտակներին մէջ. նորա գոյքը արծաթով ստանումէ Խորհողոնոսը. երեք առաւել ընտիր ազարակները տրվումեն որպէս սեփականութիւն Ապակիոյին, որ և այսօր ունի իւր ձեռքում. բոլոր միւս կառուածքը աշխատումէ իւրացուցանել այդ Տ. Բոսկիոսը Խորհողոնոսի անունով, ինչպէս ասումէ ինքը: Այս գոյքը 6 միլիոն արծաթի արժողութեամբ ստացվումեն երկու հազար արծաթով: Այս բոլորս, ով դատաւորը, լինումէ առանց Ա. Սուլայի գիտութեանը, ինչպէս ստոյգ յայտնի է ինձ: Եւ արդարեւ զարմանալի չէ այդ, որովհետեւ մի և նոյն ժամանակին նորա հայեացքը դարձուցած է թէ անցածի և թէ առաջակայի վերայ, ըստ որում նա միայն ունի իշխանութիւն խաղաղութեան և պատերազմի վերայ: Որովհետեւ ամենեցուն աչքը նայումեն նորա վերայ և մին մարդ կառավարումէ ամենայն բան, որովհետեւ նա զբաղված է այնքան շատ և այնքան բազմաթիւ գործերով, որ շունչ քարշելու ժամանակ չունէր, զարմացք չէ, եթէ մի բան թուշումէր նորա տեսութեան տակից, մանաւանդ որ այնքան շատ մարդիկ աչք են պահում նորա վերայ և սպասումեն ժամանակին որ, եթէ նա շեղեց հայեացքը, ձեռնարկեն մի այդպիսի գործի: Սորա վերայ յաւելնումէ և այն իրողութիւնը, որ ինչքան ևս բաղդաւոր լինէր Ա. Սուլան, ինչպէս և է արդարեւ ¹⁾, այնու ամենայնիւ ոչ ոք կարող չէ այնքան բաղդաւոր լինել, որ այդքան մեծ զերդաստանի մէջ չունենար մի վտաթար ծառայ կամ աղատ: Այս միջոցներումն Տ. Բոսկիոսը, այս հիանալի տղամարդս, Խորհողոնոսի

¹⁾ Ճարտասանը նկարագրելով գիտատօրի հօր կարողութիւնը, այն ենթադրական խօսքի (ինչքան ևս բաղդաւոր լինէր նա) կծողութիւնը հեռացնելու, և Սուլային որ ինքը տուել էր իւրեան անունս «բաղդաւոր» չվերաւորելու, յաւելացնումէ իսկոյն մի աւելի զօրաւոր խօսք «ինչպէս և է արդարեւ»:

գործակատարը, գալիս է Ամերիկա, յարձակվում է սորա աղարակներին վերայ, այս թշուառականիս որ խորասոյգ էր եղած սուգի և տրամուլթեան մէջ, որ դեռ ևս հայրական դին չէր մեծարել օրինապատշաճ թաղման արարողութեամբք, մերկանդամ արտաքսում է տանից, և հայրենական օթեւանից ու սրբապաշտական առանձնաբանից գլխկայր դուրս է ձգում սորան, ով դատաւորք: Ինքը լինում է մի ճոխ և փառաւոր արծաթի տէր: Այն մարդը որ իւր ունեցածովը պիտոյ է մնար միշտ կարօտ ու չքաւոր, ինչպէս սովոր է պատահել, հրաւրտանում էր օտարի գոյքը ձեռք առած: Եւստ բաներ հրապարակով տանում էր իւր տունը, ևս աւելի ծածկապէս հեռացնում էր մէջ տեղից. ոչ փոքր բաներ ընծայում էր իւր բարեկամներին առատութեամբ և շոպչութեամբ, միւսերը հրապարակական վաճառարկութեամբ ծախում էր:

ԳԼՈՒԽ 9.

Այս բանը մինչև այն աստիճան անարժան թուեցաւ Ամերիացոյ, որ բոլոր քաղաքի մէջ սուգ և ողբ կատարվեցաւ. պառձաւ, շատ բաներ միահաղոյն պատկերանում էին նոցա աչքի առաջ. այն ականաւոր մարդու, Աքստոս Բոսկիոսի անողորմ մահը, նորա որդու անարժան թշուառութիւնը, մինչև որ այդ անգութ աւազակը այնքան փառաւոր հայրենական կալուածից չթողեց նորան և ոչ անցուդարձի ճանապարհ դէպ ի իւր հօր գերեզմանը ¹⁾. բոլոր գոյքերի անիրաւ ստացումը, տիրապետութիւնը, դողութիւնքը, կողոպտութիւնքը, ընծայութիւնքը: Չկար մի մարդ, որ աւելի լաւ չհամարէր տեսնել ռմենայն բան կրակի մէջ այրվելով, քան թէ Տ. Բոսկիոսին պարծենալով և տիրապետելով Աքստոս Բոսկիոսի, այն պատուական և առաքինի մարդու կայուածներին:

Այսպէս, իսկոյն որոշվում է ծերակուտի կողմից, որ քաղաքի տանն առաջին մարդիկը դիմեն 1. Սուլայի մօտ և տեղեկութիւն տան նորան, թէ որպիսի մարդ է եղած Աքստոս Բոսկիոսը: Նորա

¹⁾ Հումեացոյ տոհմական գերեզմանատեղիքը այն միջոցին, ըստ որում տաճարի օրինատախտակներն զօրութեամբ արդեւած էր թաղել մեռեալք քաղաքի մէջ, դառն վումբին սօփորալը իւրեանց աղարակներում: Դէպ ի այս գերեզմանատեղիքը ըստ կրօնական ծիսի, ուխտ էին երթում ազգականքը, և եթէ մի հումեացի վաճառէր իւր աղարակը, պայման էր կապում որ վաճառողը ազատ ճանապարհ ունենայ դէպ ի իւր տոհմական գերեզմանատեղիքը: Այժմ Տ. Բոսկիոս Մագնոսը ունէր իւր ձեռքում աղարակը ուր թաղած էր Ս. Բոսկիոսը, և սորա որդին, որպէս դատապարտւած, կարողացած չէր այդպիսի պայման կապել:

գանդատումեն դոցա չարագործութեան և անիրաւութենների վերայ. խնդրումեն, որ Սուլւան բարեհաճի պահպանել թէ հանգուցելու անունը և թէ նորա անպարտ որդու կալուածքը: Ահա ծերակուտի նոյն իսկ որոշումը. բայց թէ ինչպէս է լըուցանվում սա, խնդրեմ, իմացէք, ու՛ր դատաւորք: Պատգամաւորքը գալիս են Սուլայի բանակը: Վաջաճանթ թէ ձեզ ինչ որ յառաջուց արդէն յիշեցի, թէ առանց Սուլայի զիտութեան լինումեն այս չարութիւնքը և ամբարշտութիւնքը: Այսինքն, իսկոյն գալիս է նոցա մօտ ինքը Խրիզոգոնոսը, այլև երեւել մարդիկ է ուղարկում նոցա մօտ, որ խնդրեն նոցանից չգնալ Սուլայի մօտ, և խոստանան նոցա, թէ Խրիզոգոնոսը ամենայն բան առնելու է, ինչ որ կամէին նոքա: Մինչև այն աստիճան ահաբեկված էր Խրիզոգոնոսը, որ աւելի լաւ կը համարէր մեռանել, քան թէ որ Սուլւան տեղեկանար այս բաներին: Ամերիացի պատգամաւորքը, միամիտ մարդիկ, իւրեանց սրտի անարատութեամբ չափելով և միւսերին, հաւատ են ընծայում, ըստ որում Խրիզոգոնոսը երդում է ուտում, թէ Սեքստոս Բոսկիոսի անունը դուրս է հանելու դատապարտվածների ցուցակից, հայրենական կալուածքը թող տալով յանձնելու է որդուն. սոյն բանը հաստատումէ խոստմամբ Տ. Բոսկիոս Ապպիտոն որ այն տաան պատգամաւորների մէջ էր. այսպէս վերադառնումեն նոքա դէպ ի Ամերիա, առանց օրինաւոր կերպով բացատրելու գործը: Այնուհետև սկսումեն դոքա նախ զանց առնել գործը և մի օրից դէպ ի միւս օր ձգել, սպա մի փոքր ծանրաբայլ յառաջ տանել, յետոյ անփոյթ լինել ամենևին և խաղ առնել, վերջումը, որ շատ հեշտ հասկանալի է, դարան գործել այս Սեքստոս Բոսկիոսին, և մտածել որ աւելի երկար կարող չէին ինքեանք օտարի արծաթը պահել իւրեանց ձեռքում, ինչքան դորա տէրը ողջ և առողջ էր:

ԳԼՈՒԽ 10.

Երբ որ այդ դարանակալութիւնը նկատեց նա, իսկոյն բարեկամների և ազգականների խորհրդակցութեամբ փախստական եղաւ դէպ ի Հռոմ և դիմեց Նեպոսի քուեր, Ալեկիլայի մօտ, որ յիշումեմ այս տեղ պատուի աղաղաւ, որի մօտ շատ հիւրասիրութիւն էր գտել հայրը: Այս կնօջ մօտ, ու՛ր դատաւորք, այժմ ևս, ինչպէս ամենեցուն կարծիքը եղած է միշտ, մնումեն որպէս մի դովանի օրինակ, վաղեմի հիւրասիրութեան հտքերը: Այն կինը ընդունել է Սեքստոս Բոսկիոսին որ չքաւոր,

տանից դուրս ձգած և իւր կալուածներից արտաքսված փախչու-
մէր աւագակների սրից և սպառնալիքից, և օգնութիւն է ցուցել
այդ հարստահարված և արդէն անփրկելի համարված հիւրին: Այս
կնոջ առաքինութեանը, հաւատարմութեանը և խնամարկու-
թեանը պարտական է սա, որ կենդանի մանաւանդ անցել է պար-
տաւորվածների շարքը, քան թէ մեռած, դատապարտածների
ցուցակի մէջ: Պատճառ, երբ դոքա վերահասու եղան, թէ Սե-
ստոս Բոսկիոսի կեանքը ամենայն խնամարկութեամբ պահպանվում
է ոչինչ հնար տրվում է իւրեանց սպանելու նորան, այնուհետեւ
խորհուրդ հաստատեցին իւրեանց մէջ, մի յանցաւոր և յանդուգն
խորհուրդ պարտաւորելու սորան հայրասպանութեամբ, սորա հա-
մար պատրաստելու մի հնարադէտ դատախազ, որ այս մասին կա-
րողանար յառաջ բերել ատենի առաջ և այնպիսի ապացոյց որի մէջ
չլինէր ոչինչ կասկածանք. բայց չգտանելով ոչինչ պարտաւորու-
թեան պատճառ, որոնում են մի պատեհ ժամանակ ¹⁾ հանդէս գա-
լու: Այսպէս են խօսում այդ մարդիկ իւրեանց մէջ. «Որովհետեւ
այնքան երբայ ժամանակ դատաւարան է դաժ ղեն, ուրեմն պիտի է դատաւարաբէր
նա որ իբրեւ առաջինը բերվելու էր ապետն. այս պարտաւորվածին ոչ որ
լինելու չէր պաշտարան, յարգելով խորհրդոնոսի բարեկամութիւնը.
կալուածների վաճառարկութեան և այդ, նոցա մէջ կապած ըն-
կերութեան մասին խօսք ոչ որ բանալու չէր. նոյն իսկ հայրասպա-
նութեան անունը և յանցանքի սոսկալի ահաւորութիւնը հերիք
պատճառ տալու էին, որ սա առանց դժուարութեան վերացվէր,
ըստ որում ոչ որից գտանելու չէր պաշտպանութիւն: Այս մտա-
դրութեամբ, մանաւանդ թէ այս անմոռութեամբ զրգվելով, որին
ինքեանք սպանել կարողացած չեն, ինչպէս ցանկացած էին, նոյն
մարդը տուել են ձեր ձեռքը մորթելու:

ԳԼՈՒԽ 11. Որի վերայ գանդատում եանախաղոյն կամ թէ
մանաւանդ որ տեղից սկսանեմ խօսքս, ով դատաւորք, կամ թէ
ինչ և որոնցից օգնութիւն խնդրեմ. արդեօք մշանջնաւոր աստ-
ուածներով, հռոմէական ժողովրդի՞ թէ ձեր հաւատարմութիւնը
աղերսմ այսօր, ձեր, որ ունիք ձեր ձեռքում դերադոյն կարողու-

¹⁾ Այս ժամանակակէտը յաջող էր կամ քաղաքական պատերազմի պատճառով, կամ
թէ մանաւանդ, որովհետեւ աւարտվել էր դա, այն յուսալի խիստ պատժողութեան պատ-
ճառով, որին ենթարկվելու էր մի գլխապարտ, ըստ որում դատարանքը քաղաքական աղ-
մուկների միջոցին անգործ էին գտանված:

Թիւնք: Այս թշուառականի հայրը սպանվել է ամբարշտութեամբ, առնելը պաշարված է, գոյքը թշնամիների ձեռքով յափշտակված, սեփականած, կողոպտած, որդու կեանքը անտապահով, շատ անգամ արի ու դարանագործութեան առիթ: Ինչ յանցանք պակաս էր դեռ. ևս այսքան չարագործութենների մէջ. այնու ամենայնիւ այս բոլորի վերայ կուտակումեն և բարդումեն այլ ամբարշտութիւնք, հնարումեն մի անհաւատարմ մեղադրութիւն, պատրաստումեն վիայք և դատախազք սորա ընդդէմ, սորա իսկ արծաթով, առաջարկումեն սորան այսպիսի պայման, որ ընտրէ ինչ որ հաճոյ էր իւրեան, կամ տալ իւր վեղը Բոսկիտին, կամ թէ յանձն առնու պարկի մէջ կարած, ամենախայտաւակ կերպով կորուսանել իւր կեանքը: ¹⁾ Կարծել են նոքա թէ պաշտպաններ պակասելու են սորան. այս պակաս են: Բայց մի այնպիսի մարդ, որ խօսէր համարձակութեամբ, որ պաշտպանէր հաւատարմութեամբ, որ և բաւական է այս դատի մէջ, պակաս է, ով դատաւորք: Պուշէ այս դատի պաշտպանութեանը յանձնառու լինելով, վարվել եմ ես երիտասարդական անխոհմտութեամբ, բայց որովհետեւ միանգամ յանձնառու եմ եղել, թող ապա որ կողմից և լինէր մօտենային ինձ բոլոր արհաւիրները (սհաւոր բաները) և բոլոր վտանգները. պատաստ իմ խոնարհեցնել պարանոցս և մտանել դոցա տակ: Այնչա՞ծ ու կնքած իմ, որ ինչ բան իմ կարծիքովս վերաբերվումէր այս դատին, ոչ թէ միայն ստեմ, այլև յօժարաբար, համարձակապէս և աղատապէս ստեմ: Այնչա՞ բան լինելու չէր այնքան մեծակշիւ, որ կարողանար բռնադատել ինձ աւելի, քան թէ հաւատարմութեան պարտականութիւնը. վասն զի, ով այնքան թուլատիրտ է, որ տեսանելով այս բաները, կարողանար լուռ և անխոյթ մնալ: Իմ հայրս, թէպէտ դատապարտված չէր, մորթեցիք դուք, մորթելուց յետոյ դատակից արեցիք դատապարտվածներին. ինձ բռնութեամբ դուրս վարեցիք իմ տանից, իմ հայրենական կայրւածը սեփականել էք ձեզ. ինչ կամիք աւելի. մի թէ սրով ու դաշնակով եկել էք ատենակալների աթոռների մէջ, որ այս տեղ մորթէիք կամ թէ գլխապարտէիք Սկեստոն Բոսկիտը:

¹⁾ Հայրասպանների պատիժը այսպէս էր հռոմէական օրէնքով. յանցաւորը կաբումէին մի պարկի մէջ և ձգումէին ջուրը: Այս օրէնքի վերայ յաւելցաւ յետոյ և զորս պէշեան կարգադրութիւնը (Lex Pompeia) որ էր, մի շուն, մի օձ, մի որձակ և մի կապիկ յանցաւորի հետ միասին կոխել պարկի մէջ: Այս մասին առաջին անգամը յիշատակումէ Սենեքան. այս պատճառով կարծումեն, որ այս յաւելւածը յայտնի չէր Վիկտորինի ժամանակին:

ԳԼՈՒԽ 12.

Մի փոքր յառաջ ունեցած ենք մեր քաղաքական ընկերութեան մէջ մի անսովոր յանդուգն մարդ, Կ. Պիմբրիա ¹⁾ անուեով, մի անօրինակ խելագար մարդ, ինչպէս յայտնի է ամենեւում, բայց ի նոցանից որ ինքեանք ևս խելագարութեան մէջ են: Այդ մարդը, երբ որ Կ. Մարիոսի թագման միջոցին հոգաբարձութիւն էր արել վերաւորելու Կ. Սկեփօյան, մի ամբիժ և տկանաւոր մարդ մեր քաղաքական ընկերութեան մէջ (որի գովասանութեան մասին շատ բան ասելու անգը չէ և ոչ իսկ կարելի է ասել աւելի, քան թէ հռոմէական ժողովրդի յիշողութեան մէջ դրոշմած կայ), գնաց հրաւիրելու նորան դէպ ի ստեան, ըստ որում տեղեկացած էր, թէ վերաւորվածը դեռ ևս կենդանի է: Այլը որ հարցանումէին նորանից, թէ ինչ բանով պիտի պարտաւորէ մի այնպիսի մարդ, որին ոչ ոք կարող չէր նորա արժանաւորութեան համեմատ գովաբանել պատշաճապէս. ասումեն թէ այդ մարդը նոյնպէս ցնորված ինչպէս էր արդարեւ, պատասխանել է. «Որով կետեւ չէ թողել բոլոր դաշնակից խմել իւր մարմնի մէջ»: Սորանից մի աւելի անարժան անցքի ականատես եղած չէ հռոմէական ժողովուրդը. քան թէ նոյն տղամարդի մահուն որ այնքան աղբուղութիւն ունեցաւ, մինչև թշուառութիւն և տրամուլթիւն բերեց իւր բոլոր քաղաքացիներին վերայ. պատճառ, ինչ մարդերի կեանք կտմէր նա պահպանել հաշտարարութեամբ, նոյն մարդերի ձեռքով վերացվեցաւ նորա կենդանութիւնը ²⁾: Այս դատը շատ նման չէ այն Պիմբրիայի խօսքին ու դործին: Վուք պարտաւորումէք Սեքստոս Բոքրիոսը. ինչու համար. որովհետեւ գաւրս է սողացել ձեր ձեռքից, որովհետեւ թոյլ չէ տուել ձեզ մորթել իւրեան: Այն որովհետեւ պատահել է Սկեփօյանին, աւելի անարժան է երևում:

¹⁾ Կ. Քլավդիոս Քիմբրիոս, որդին այն Քիմբրիայի որ 649 թուակ. Հռոմի հիմնադրութենից յետոյ, հիւպատոս էր Կ. Մարիոսի հետ միասին: Նա որպէս դեսպան, հիւպատոս Քլավդիոսի հետ, 664 թն ուղարկվեցաւ Արիա, որ դատաւարութեամբ Սուլլայի ձեռքից առնու. հրամանակալութիւնը: Այս տեղ պահեց նա հիւպատոսին, և երբ որ յետոյ հրաժարվեցաւ նորանից իւր ջօրքը, սպանեց ինքը իւր անձը Քիմբրիոսով:

²⁾ Կ. Սկեփօյան մեծ քահանայապետ (pontifex maximus), Սուլլայի կուսակից, վերաւորվեցաւ Մարիոսի թագման միջոցին, և երբ տարի ասրա վերայ անցած, կրօնէր Մարիոսի և Նարբոնի հիւպատոսութեան օրերում, Մարիոսեան լուծնի կողմից պրետոր Դամասիոսի հրամանով սպանվեցաւ Վեստայի սեղանի առաջ: Երգարեւ Սկեփօյան աշխատել էր հաշտեցնել միմեանց հետ Մարիոսեան և Սուլլայեան լուծները, և նորա մահուց յետոյ ծաղկեցաւ մեծ թշուառութիւն, մահաւանդ թէ անպիթ գործերը կրօնէր Մարիոսի, և Սուլլայի զրկողական դատաւճիռքը:

բայց այս որովհետև յառաջանում է Խրիզոգոնոսի կողմից, անտանելի է: Բայց վկայ են աստուածքը, ինչ կայ այս դատի մէջ, որ կարօտ լինէր պաշտպանութեան. որ իրողութիւնը պահանջում է մի ականաւոր հանձար պաշտպանողի կողմից, կամ թէ մի քաջ ճարտարախօսութիւն ատենաբանից. թող բոլոր դատը, ով ատենակալք, բացատրենք և աչքի առաջ և դրած նկատենք: Այսպէս առաւել խելամուտ կը լինիք դուք թէ ինչ էր բոլոր ատենական քննութեան գլխաւոր նիւթը, թէ ինչ բանի վերայ արժան էր մեղխօսել և թէ ինչ բանի պատշաճ էր ձեռ ուշադիր լինել:

ԳԼՈՒԽ 13. Ինչքան որ ես կարող եմ կշռել, երեք իրողութիւնք կան, որ այս բոլորի հակառակ են Աքս. Բոսկիոսին. ոսոխների մեղադրանքը, յանդգնութիւնը և կարողութիւնը: Մեղադրանքի հնարաստեղծութիւնը յանձն է առել զատախաղ Լըրուկիոսը. յանդգնութեան պաշտօնը պահանջել են իւրեանց համար Բոսկիեանքը. իսկ Խրիզոգոնոսը, նա որ ամենից առաւել կարողն է, աշխատում է բռնակալութեամբ: Այս բոլոր նիւթերի վերայ, վկայում է սիրտս, որ արժան էր ինձ խօսել: Ուրեմն ինչ պարտք կայ իմ վերայ. ոչ մի և նոյն կերպով ունէի ես խօսելու բոլորի վերայ. պատճառ, առաջին նիւթը միայն (ոսոխների մեղադրանքը) վերաբերվում է իմ պաշտօնիս. մնացած երկուքը դնում է ձեր վերայ հռոմէական ժողովուրդը: Ինձ արժան է հերքել մեղադրանքը, դուք պարտական էք դէմ կենալ յանդգնութեանը, և այդպիսի մարդերի կործանական և անտանելի բռնութիւնը օր մի յառաջ ճնշել և հալածական կացուցանել:

Աքս. Բոսկիոսը պարտաւորվում է որպէս հայրասպան. մշտնջենաւոր աստուածք. մի յանցաւոր և ամբարիշտ գործ, և այնպիսի, որի մէջ երեւում են պարունակված բոլոր ամբարշտութիւնքը: Վասն զի, եթէ միտ գնենք այն հռչակաւոր խօսքին որ ասած են իմաստունքը, թէ շատ անգամ քակտվում է որդիական պարտականութիւնը երեսի լոկ կերպարանքից, ապա որ սաստիկ պատուհասին արժանի էր այն որդին, որ մահ էր հասուցել իւր ծնողին, որի համար նոյն ինքը, եթէ պահանջէր հարկը, աստուածային և մարդկային օրէնքով¹⁾ պարտական էր յանձն առնուլ մահ: Բնծա-

¹⁾ Այսպէս ոճով խօսելով «բնական և դրական օրէնքով» (par le droit naturel et positif).

յերով նորան այսքան մեծ, այսքան ահաւոր, այսքան անսովոր չարագործութիւն, որ այնքան սակաւ է պատահում, որ եթէ մի ժամանակ լրված էր դա, համարվումէ մի նորանշան երևութի պէս բան, ինչ պատճառներ ապա կարծումես դու, Լշրուկիոս, թէ պիտոյ էր քեզ որպէս դատախազ յառաջ բերել ատենի մէջ: Մի՞թէ հարկաւոր չէր ցոյց տալ և պարտաւորվածի տարապայման յանդուութիւնը, նորա վայրենաբարոյութիւնը, անհետեւ ընտելութիւնը և ամենայն արատներով ու անառակութեամբ լի կեանքը, վերջապէս նորա մինչև խորին ապականութիւն աւերված վարքը: Իսկոյ դու սոցանից ոչ մինը և ոչ իսկ յանդիմանութեան պատճառով յառաջ բերած չես ընդդէմ Սեքս. Բոսկիոսին:

ԴԼՈՒԻ 14. Իւր հօրը սպանել է Սեքս. Բոսկիոսը. ինչ մարդ. մի աւերված պատանեակ, վատթար մարդերից մոլորեցուցած. բայց ոչ. մի տղամարդ, աւելի քան թէ քառասնամեայ հասակով. այդ մի քաջ և հմուտ աւաղակ, մի յանդուգն մարդ և շատ անգամ իւր ձեռքը արիւնտով ապականած: Սակայն այս բանը լսած չէք դուք նորա բերանից անդամ: Ուրեմն անտարակոյս զեղխութիւնը և պարսքի մեծութիւնը և սրտի սանձակոտոր ախտերը դդկել են տրան դէպ ի այս ամբարշտութիւնը: Զեղխութեան մասին անմեղադիր կացուց Լշրուկիոսը, ասելով, թէ սա երբեք մասնակից եղած չէ մի հացկերութեան: Եւ բնաւ իսկ արժան չէր նորան: Պարծեալ, ինչ ախտեր կարող են լինել այն մարդու մէջ, որ (ինչպէս ինքը դատախազը յառաջ է բերում) միշտ ապրած էր ազարակում և պարսպած էր երկրագործութեան. որ կեանքը առաւել անմասն է ախտերից և առաւել կից իւր պարտականութեան հետ. ինչ բան ապա ազդել է այդ գերօրինակ կատաղութիւնը Սեքս. Բոսկիոսի մէջ: «Հօրը, ասումէ, անհաճոյ էր»: Ենհաճոյ էր հօրը. ինչ պատճառով. և հարկաւոր է, որ այդ պատճառը եղած լինի նոյնպէս արդարացի, մեծակշիռ և լուսավայլ. ըստ որում, ինչպէս անհաւատալի է այն բանը թէ որդին առանց շատ ու շատ և մեծամեծ պատճառների մահ է պատրաստել իւր ծնողին, նմանապէս հաւանական չէ, թէ հօրը ատելի էր որդին առանց բազում և մեծ և հարկաւոր պատճառների: Ուրեմն թող կրկին յետ դառնանք դէպ ի նոյն խնդիրը և հարցանենք, արդեօք որպիսի արատներ են եղած մի հատիկ որդու մէջ, որոնց պատճառով անհաճոյ էր որդին հօրը: Սորա հակառակ, լուսաւայլ է, որ

է եղած ոչ մի արատ: Աւրեմն անմիտ էր հայրը, որ առանց պատճառի ատել էր իւր արեանաւու զուակը: Բայց դուրս հակառակ, եղած է նա մի շատ խելացի և հաստատամիտ մարդ: Աւրեմն, եթէ ոչ հայրը եղած է անմիտ, և ոչ որդին անառակ, բայցայցաւ է ամենեւին, որ ոչ հայրը ատելու թեան պատճառ է ունեցել և ոչ որդին ամբարշտութեան:

ԳԼՈՒԽ 15.

«Չգիտեմ, ասումէ, թէ ինչ էր ատելութեան պատճառը. բայց թէ եղած է ատելութիւն, հաւատարի գիտեմ. որովհետեւ հայրը ունեւոր էրիւ որդի, այն միւսը որ մեռած է, ամենայն ժամանակ կամենումէր իւր մօտ պահել. բայց սորան տալ լաղիր էր արել դէպ ի ազարակները:» Ինչ որ Լըրուկիոսին պատահել է մի վաղթար և յիմարախօսական դատախազութեան մէջ, նոյն բանը փորձով զգումեմ եւ մի պատուական դործի մէջ. նա չգիտէ թէ ինչ կերպով հաստատէ իւր հնարատեղծած մեղադրութիւնը, իսկ եւ դժուարանումեմ թէ ինչ ճանապարհով այդպիսի թիկթե պատճառներ թուլացնեմ ու հերքեմ: Ինչ եւ ասում, Լըրուկիոս, մի՞ թէ այդքան շատ, այդքան դեղեցիկ, այդքան պտղաբեր ազարակներ Սեքս. Բուկիոսը յանձնել էր իւր որդուն մշակելու և տնտեսելու, աքսորանքի ու պատժի խորհրդով: Ինչ ասել է այս: Տանուտեսարքը որ ունին զուակներ, մանաւանդ այնպիսի կարգի ¹⁾ մարդիկ, շինական ազատաքաղաքներից, մի՞ թէ չեն համարում մի շատ ցանկալի բան իւրեանց սրտին, որ նոցա որդիքը աշխատէին մանաւանդ թէ աճեցուցանել դերդաստանի գոյքը և ջանք ու վնաս դործ դնէին ազարակների մշակադործութեան վերայ. կամ թէ ոչ. այլ հեռացուցել էր նորան իւր մօտից այն խորհրդով, որ լինէր ազարակումը և ապրէր միայն լոկ ամարանոցումը, որ նա զուրկ մնար ամենայն յարմարութեններից: Ինչ ունին ասելու, եթէ հաւատարի էր, թէ սա ոչ թէ միայն կաշուածների վերակացուն է եղել, այլ և հօր կենդանութեան միջոցին շատ անգամ օգուտ ու արգասիք է վայելել որոշեալ հողաբաժիններից. մի՞ թէ այնու ամենայնիւ այս ժրագլուխ, շինական կեսնիքը պիտոյ է ասվի

¹⁾ Այսինքն ասպետական կարգի. որովհետեւ Սեքս. Բուկիոսը հայրը էր մի երեւելի ազգատոհմից և ասպետական կարգից. այդպիսի մարդերի վաստակարարութեան մասին ասումը վեւրաբիտու. «Ինչ հռոմեական ասպետներ հռոմից դուրս ապրումէին շինական ազատաքաղաքների մէջ (in municipiis rusticant), ցանկացած էն միշտ, որ իւրեանց որդիքը կառավարէին դերդաստանի գոյքը»:

աքսորանք կամ վտարումն: Տեսանումես Արուկիոս, թէ ինչքան հեռի է քո պատճառաբանութիւնը նոյն իսկ գործից և ճշմարտութենից: Ինչ որ հայրերը իւրեանց սովորութեան պէս առնումեն, նոյնը որպէս մի նորատեսիլ բան արատաւորումես դու: Ինչ որ ինչնումէ բարեացակամութենից, այն բանը պարտաւորումես դու թէ եղած էր ասելութենից: Ինչ որ հայրը պատուի աղաքաւ թոյլ է տուել իւր որդուն, նոյնը ասումես դու, թէ որպէս պատիժ արել է նա: Աւ այս բաներին լաւ խելամուտ ես դու, բայց մինչև այն ատիճան շուտովւմ ես, որ չդիտես, թէ ինչ ապացոյցներով պիտոյ էր քեզ դատախազ լինել, որ կարծումես, ոչ թէ միայն պիտոյ էր քեզ ընդդէմ մեր խօսել, այլև ընդդէմ նոյն իսկ բնութեանը, ընդդէմ մարդերի սովորութեանը և ընդդէմ ամենեցուն կարծիքներին:

ԳԼՈՒԽ 16.

«Բայց դիտելի է, որովհետև ունէր նա երկու որդի, մինը դոցանից չէր հեռացնում իւրեանից, բայց միւսին թոյլ էր տալիս լինել ազատակումը:» Խնդրումեմ, Արուկիոս, որ բարի մտքով ընդունես այս խօսքը, որ կամէի ասել, ոչ թէ քեզ յանդիմանելու, այլ յիշեցնելու համար: Աթէ բաղլը շնորհիւ չէ քեզ, որ ծնած լինէիր մի օրինապատշաճ հօրից, որով կարող էիր հասկանալ թէ ինչպէս էր հայրական գութը դէպ ի վաւակներ, այնուամենայնիւ բնութիւնը տուել է քեզ ոչ փոքր մարդկային զգացողութիւն: Վարա վերայ յաւերացել է ուսումնականութիւն, այնպէս որ տգէտ չէիր դրականութեան: Մի՞թէ վերջապէս, երևում է քեզ — թող յառաջ բերենք թէտորոնական առասպելը — թէ այն Աեկիլիոսի ¹⁾ կատակերգութեան մէջ հանդիսացոյց աւելորդ աւելի փոքր էր սիրում իւր շինական որդին Աւտիքոս, քան թէ այն միւսը Վերեստարատոս (կարծեմ այսպէս է նորա անունը): Մի՞թէ նա մի վաւակը պահուի մէր իւր մօտ պատուի աղաքաւ, բայց միւսը փտարել էր իւրեանից պատժի պատճառով: Ասելու էիր ինձ, թէ ինչու ես հեռանում դէպ ի այդ անսլի զրոյցները: որպէս թէ դրժուար էր ինձ, ինչքան շատերը կամէիր, անունները տալով մէջ բերել այս տեղ: Բայց որ շատ հեռի չգնամ, կարելի էր ահա օրինակ

¹⁾ Աեկիլիոս Մոստիոս, կատակերգական բանաստեղծ, մի փոքր աւելի հին քան թէ Տերետիոսը (վախճանվել է 586 թ. Հռոմի հիմնադրութենից յետոյ): Նա դրել է մօտ 40 կատակերգութիւնք, բայց դոցանից պահված են միայն մի քանի հատակոտորք:

բերել իմ ժողովրդակիցքը կամ դրացիքը, որ ցանկանում են իւրեանց շատ ու շատ սիրելի որդիքը տեսանել որպէս ժրաջան երկրագործներ: Բայց յայտնի մարդիկ յիշել այս տեղ, անպատշաճ է, որովհետեւ այն ևս հաւաստի չէ, արդեօք կամէի՞ն դոքա որովկէ անուանաբար. այլե ոչ դք աւելի ծանօթ լինելու էր ձեզ քան թէ այս Եւտիքոսը. թող այդ բանը. ոչինչ խտիր չկայ վերաբերուած թեամբ դէպ ի գործը, թէ անուանէի ես այս երիտասարդը որ յիշվումէ կատակերգութեան մէջ, կամ թէ այլ դք Ա չէ յիացոց հողաբաժնից. պատճառ, իմ կարծիքով, այս բաները հնարված են բանաստեղծների հանձարով, որ մեք մեր բարք ու վարքը միւսերի դիմաների տակ տեսանենք պատկերացուցած և մեր հանապազօրեայ կեանքի օրինակը բացայայտ կացուցած թէատրոնական բեմի վերայ: Հապա դարձուցիր միտքդ, եթէ կամիս, դէպ ի ճշմարտութիւնը և նկատիր, թէ ոչ միայն Ամբրիայի ¹⁾ մէջ և նորա դրակից սահմանումը, այլև այս հին աղատաբաղաքների մէջ որ զբաղմունքը առաւել գովասանվում են տանուտէրանց կողմից: Ահա կարող ես լիովին խելամուտ լինել, որ դու, որովհետեւ մեղադրանքի տեղիք չկայ, այն բանը որ ամենամեծ գովասանութիւն է Աքս. Բոսկիոսի համար, ընծայած ես նորան իբրև արատ և մեղադարտութիւն:

ԳԼՈՒԽ 17.

Եւ ոչ թէ միայն իւրեանց ծնողների կամքով որդիքը կատարում են այս գործը, այլ շատ ու շատ մարդիկ ծանօթ են ինձ, և եթէ սխալվում չէ սիրտս, ամեն միւր ձեզանից թէ ինքեանք սիրով վառված են դէպ ի երկրագործութեան զբաղմունքը և թէ սոյն այս շինական կեանքը, որ քո կարծիքով, Եւրոպիոս, ամօթ ու դատապարտութիւն պիտի լինէր, համարում են և շատ պատուաւոր և շատ քաղցր գործ: Ի՞նչ ես մտածում սոյն խակ Աքս. Բոսկիոսի մասին, թէ ի՞նչ ժրաջանութեամբ և ի՞նչ հասկացողութեամբ նշանաւոր է շինական տնտեսութեան մէջ: Ինչպէս լսում եմ նորա ազգականներից, շատ պատուաւոր մարդերից, դու այդ քո ամբաստանողական արուեստի մէջ չես այնքան հմուտ, ինչպէս նա իւր արուեստի մէջ: Բայց որովհետեւ այդպէս է հաճոյ Խրիզոգոնոսին, որ ոչ մի ազարակ թողել չէ տղան, կարծում եմ որ այժմ Աքս. Բոսկիոսը կարող էր մոռանալ իւր արուեստը և

¹⁾ Այս սահմանի մէջ էր Ամբրիա քաղաքը:

հրաժարվիլ իւր զբաղմունքից ¹⁾։ Թէպէտ շատ թշուառ և անար-
ժան բան է այս, սակայն Սեքս. Բոսկիոսը կը համբերէ դորան խա-
ղաղ հոգով, դատաւորք. միայն թէ ձեր արդարութեամբ կարո-
ղանար պահպանել իւր կեանքը և բարի անունը։ Բայց ինչ բանի
կարող չէ նա տանել, այս է, որ նա այս ձախորդութեան մէջ ըն-
կել է իւր հայրենական ազարակների պատուականութեան և բազ-
մութեան պատճառով, որ առաւելապէս փնասելու է նորան այն
բանը, որ նա ժրջանութեամբ մշակել է այդ ազարակները. սո-
րանից հեռւումէ, որ պիտոյ է թեթեւանար նորա թշուառու-
թիւնը, եթէ իւր ազարակքը մշակած լինէր միւսների և ոչ իւր
համար, բայց գուցէ մեղապարտ էր նա մանաւանդ, որ առհասա-
րակ մշակել էր նորանց։

ԳԼՈՒԽ 18.

Յիրաւի, դու, ով Լըրուկիոս լինելու էիր մի
ծաղրալի դատախազ, եթէ ծնած լինէիր այն ժամանակներում,
երբ արօրից (գութանից) բերվումէին մարդիկ, որ հիւպատոս դառ-
նային։ Արդարեւ, դու որ ամօթալից յանցանք ես համարում եր-
կրագործութեան վերակացու լինելը, անտարակոյս պիտոյ է մի շատ
նախատելի և շատ ամբարիշտ մարդ կարծէիր այն Ատտիլիոսը ²⁾,
որին ուղարկած մարդիկը հանդիպած էին իւր ձեռքով սերմն ցա-
նելով։ Բայց վկայ է շեքքուէս աստուածը, որ մեր նախահարքը
ամենեկին այլ համարումն են ունեցած թէ Ատտիլիոսի և թէ նո-
րա նմանների մասին. և այդպէս մի շատ փոքրիկ ու շատ աննշան
հասարակապետութիւն ընդարձակած ու ծաղկեցրած թողել են
մեզ։ Պատճառ, իւրեանց ազարակները աշխատասիրութեամբ մշա-
կումէին և ազահոութեամբ ցանկանում չէին օտարի սեփականու-
թեանը. և սորա համար ազարակներով և քաղաքներով և ազդե-
լով ճոխացուցին հասարակապետութիւնը և այս թագաւորու-

¹⁾ Այս անգլ կայ մի նուրբ հեղնութիւն Խրիզոգոնոսի վերայ, որպէս թէ սորա կա-
մելովը կարող էր իւր անտեսական գործին շատ հմուտ Բոսկիոսը մոռանալ և հրաժար-
վիլ իւր փորձառութենից այդ պաշտօնի մէջ։ Ատենարանը ակնարկութիւն է առնում
այս անգլ Խրիզոգոնոսի անմիտ ամբարտաւանութեան վերայ, որ եթէ կամենար խոստո-
վանել մի մարդու արժանաւորութիւն, ապա ունէր այդ մարդը արժանաւորութիւն,
բայց եթէ չկամենար, ապա պիտոյ է արժանաւորը ուրանար իւր արժանաւորութիւնը
և ունակոյ լինէր։

²⁾ Այս Ատտիլիոս Բեզուլոսը որ ստացաւ անունն Սերբանոս (այսինքն Սերմանոզ
լատինական բառից serere սերմանել) էր հիւպատոս 496 և 504 թուակ. Հռոմի հիմ-
նարկութենից յետոյ։ Սորան պիտոյ է որոշել Մ. Ատտիլիոս Բեզուլոսից որ իւրեւ փո-
խանակ հիւպատոսի պերի ընկաւ. Աֆրիկայումը։

Թիւնք և հստակական ժողովրդի անունը: Այս բաները յատաճ
 եւմ բերում եւս, ոչ թէ այն խորհրդով, որ համեմատելի էին սոցա
 հետ այն իրողութիւնքը, որ քննումներ պէժ, այլ որ բուսական
 կացութեան վիճակն այն բանը, — եթէ մեր նախահարց օրերում ամենա-
 մեծ և տկանաւոր մարդիկ որ պարտական էին ամենայն ժամ հսկել
 հասարակութեան ղեկի մօտ նստած, այնու ամենայնիւ բաւական
 աշխատութիւն ու ժամանակ զործ են դրած և երկրագործութեան
 վերայ — ուրեմն պիտոյ է ներկել լինի այն մարդուն որ խոստովա-
 նում է թէ շինական էր ինքը, բայց որում աշխատասիրութեամբ
 միշտ ապրած է ագարակումը, մանաւանդ որ չկար ոչինչ բան, ու
 լով կարող էր նա աւելի հաճոյանալ իւր հօրը, կամ թէ քաղ-
 ցրացնել իւր սիրտը և կամ թէ ճշմարտապէս աւարինի լինել: Ու-
 րեմն հօր ամենաստատիկ ատելութիւնը դէպ ի որդին երեւում է սո-
 րանից, ինչպէս ասում են զու, Էջրուկիոս, որ նա թոյլ էր առած
 սորան ապրել ագարակում: Արդեօք կոյ մի այլ բան. «այն, ասու-
 մէ, կայ, պատճառ», նա ունէր մտքումը սորան զրկել ժառանգու-
 թենից: «Բարի է. այժմ ասում են զու մի խօսք որ վերաբերվում է
 զործին. բայց այն միւս բաները, կարծեմ, զու ևս կ'ընդունեն որ
 չնչին և անտի են:» «Նա չունէր սեղանակցութիւն իւր հօր հետ»
 և այլապէս կարելի չէր, որովհետեւ շատ սակաւ դպիս էր քա-
 ղաք. «գրեթէ ոչ ոք չէր հրաւիրում սորան իւր տունը հացկերու-
 թեան.» — զարմացք չէ, որովհետեւ նա ոչ քաղաքումն էր կենում
 և ոչ ևս ինքը կարող էր վերադառնալ հրաւիրել:

ԳԼՈՒԽ 19.

Բայց սոքա, ինքնիկ ևս համկանում են, որ
 վայրախօսութիւնք են: Թող ուշադիր լինենք այն բանին, որ
 սկսել ենք արդէն, որից աւելի հաւաստի տարացոյց հայրական
 ատելութեան մասին երբէք կարող չէ դառնալ. «Նա կամենա-
 մէր ժառանգութենից զրկել որդին:» Չկամիմ հարցանել զորա
 պատճառը, բայց հարցանում են, ինչպէս գիտես զու. թէպէտ
 հարկաւոր էր քեզ տան և մի բոտ միջէ թուել բոլոր պատճառ-
 ները. այդպէս է մի արժանահաւատ դատաւարի պաշտօն, որ կա-
 մէր վկայութեամբ հաստատել այդքան մեծ ամբարշտութիւն, այ-
 սինքն մանրամասնաբար բացայայտել որդու բոլոր արարքը և մե-
 զապարտութիւնը, որով զայրացած ծնողը կարող էր յանձն առ-
 նուլ յաղթահարել նայն իսկ բնութիւնը, զուրս ձգել իւր սրտից
 այն խոր անկակից սէրը և վերջապէս մոռանալ, որ հայր էր ինքը:

սորա, իմ կարծիքով, առանց այս որդու ծանր յանցանքներին, ոչինչ կերպով կարող չէին պատահել: Բայց եւ թոյլ եմ տալիս քեզ լուծեամբ անցանել այն բաների մօտից, որ դու լսելով ընդունումես արդէն, թէ ոչինչ էին: Բայց այն խնդիրը թէ հայրը կամեցած է ժառանգութենից զրկել որդին, անշուշտ պարտական եւ դու լուսաւորայ կացուցանել: Ուրեմն ի՞նչ ապացոյց ունիս դու, որով կարելի էր դորան հաւատալի կացուցանել մեզ: Արդարեւ ոչինչ՝ չունիս ասելու: Հնարատեղծիւր դոնեայ մի հաւանական պատճառ, որ չերեւի բոլորովին, թէ այնպէս էիր վարվում ինչպէս ակնյայտնի վարվումես ահա, խաղաղով այս թշուառականի ստացուածների եւ այս մեծապատիւ տղամարդերի արժանաւորութեան հետ: «Ամեցած է նա ժառանգութենից զրկել իւր որդին» ի՞նչ պատճառով. «Չգիտեմ» Արդեօք զրկեց ժառանգութենից. «Ոչ» Ով արգելք եղաւ. «Բայց նա զխառնորութիւն ունէր» Ո՛ւմ ասաց այդ բանը. «Ոչ դէի» Այդպիսի կերպով դատախազ լինել եւ այնպիսի բան յառաջ բերել, որ ոչ թէ միայն կարող չէիր, այլեւ չէիր համարձակվում ապացուցանել, ի՞նչ այլ խորհուրդ ունի, քան թէ շահախնդրութեամբ եւ ինքնահաճութեամբ անպատուել եւ անեանը եւ օրէնքը եւ ձեր մեծութիւնը, ով ամոռակալք: Ոչ մի մարդ չկայ մեր մէջ, Լէրուկիոս, որին յայտնի չլինի, թէ դու ոչինչ թշնամութիւն չունիս Սեքս. Բոսկիոսի հետ. սովորեալն անասնոմեն թէ ի՞նչ պատճառով հանդիսացել եւ թշնամի սորան. գիտեն որ դու մոլորվել եւ սորա արծաթովը, ուրեմն ի՞նչ զարմացք մի այդպիսի խելագար ամբաստանութիւն. սակայն պիտոյ էր քեզ այնպիսի պայմանով շահախնդիր լինել, որ մտաբերէիր թէ սոցա զատողութիւնը եւ Բեմիոսի ¹⁾ օրէնքը ունենալու են որ եւ իցէ կշիւ եւ ազդողութիւն:

ԳԼՈՒԽ 20. Որ քաղաքական հասարակութեան մէջ լինէին օրինապատշաճ ամբաստանողք, օգտակար է, որ յանդգնութիւնը սանձահարմիւ կրկնուի. բայց սակայն օգտակար են այդպիսի մարդիկը այնպիսի պայմանով, որ մեք բոլորովին խաղաղք չդառնանք ամբաստանողների ձեռքում: Անպարտ է որ եւ իցէ մարդ, բայց թէպէտ անմասն է փնտից, այնու ամենայնիւ ազատ չէ կասկա-

¹⁾ Այս Բեմիոսը ով է եղած, յայտնի չէ. բայց այդ Բեմիոսեան օրէնքի զօրութեամբ զպարտողների ճակատի վերայ այրելով դրոշմաւէին տառաւ K. որ նշանակումէր Calumniator, այսինքն զբարբառող:

ծանրից: Ղփցուք, վատաբաղդութիւն էր այդ, բայց նորան որ ամբաստանուէր այս կասկածանքով, կարող էի որպէս և իցէ ներել. պատճառ, եթէ ունէր նա մի բան յառաջ բերելու որպէս յանցանքի և կասկածանքի տեղիք, ապա երևելու չէր, թէ նա գիտութեամբ կամի խաղ տունել և չարախօսել: Այս պատճառով անտարակոյս թոյլ ենք տալիս, որ լինէին օրինապատշաճ ամբաստանողը շատ ու շատ, որովհետեւ անմեղը եթէ պարտաւորված է, կարող է արդարանալ, մեղաւորը եթէ պարտաւորված չէր, կարող չէ դատապարտվիլ: Բայց աւելի օգտակար էր, որ անմեղը արդարանար, քան թէ մեղաւորը չպարտաւորվէր ատենի առաջ (1): Ասեցին (ղաղերին) հասարակաց ծախքով կերակուր են տալիս, և Վապիտոլիոնի վերայ շուներ են պահվում, որ նշան տային, երբ որ դողեր էին եկած (2): Բայց անասունքը կարող չեն որոշել դողերը անվնաս մարդերից. այնու ամենայնիւ նշան են տալիս, երբ որ դիշերով մարդիկ էին եկած Վապիտոլիոնը. և որովհետեւ կասկածելի էր այդ, այն անասունքը թէև անբան էին, սակայն չափից դուրս զգոյշ են այն տեղ, ուր ապահով էր: Իսկ եթէ ցերեկով նոյնպէս հաշումն շուները, երբ որ և իցէ մարդիկ եկած են կապիտոլեան տաճարը երկրպագութիւն մատուցանելու, ապա կարծումեմ, որ տեղիք կար նոցա սրունգները խորտակելու, որովհետեւ արթուն էին և այն ժամանակ, երբ ոչինչ կասկածուիք չկար: Շատ նման է սորան ամբաստանողների դործը: Ոմանք ձեզանից սպեր են, որ աղաղակումն միայն, բայց վնասել կարող չեն. միւսերը շուներ են որ հաշումն և կարող են խածանել (կծել): Տեսնուումենք որ ձեզ կերակուր են տալիս. բայց ձեզ պարտ է յարձակվիլ նոցա վերայ, որ արժանի են դորան. այս մեծապէս հաճոյ է ժո-

1) Հռոմէական օրէնքի զօրութեամբ կարող չէր այն միջոցին ոչ մի քաղաքական մեծաւոր պաշտօնական կերպով պատժել մի յանցաւոր, եթէ յառաջուց եղած չէր օրինապատշաճ ամբաստանութիւն և դատապարտութիւն:

2) Սպերը հրապարակական ծախքով կերակրվումէին Վապիտոլիոնի վերայ, որովհետեւ նոքա այն միջոցին, երբ Գալլիացիք գիշերով վեր էին ելած Վապիտոլիոնի վերայ, իւրեանց աղաղակով զարթեցրած էին Մանլիոսին որ ապա իւր զինուորակիցների օգնութեամբ հալածել էր թշնամիքը: Վիկտորնը միայն յիշում է թէ շուներ պահպանված են Վապիտոլիոնի վերայ. բայց չէ պիտոյ հասկանալ, որպէս թէ դոքա ինչպէս սպերը հրապարակական ծախքով կերակրված են: Այսինքն շուները այն միջոցին, երբ Գալլիացիք վեր էին ելած Վապիտոլիոնի վերայ, արթուն եղած չէին, և որպէս յիշատակ այս անգագատութեանս, ամեն սարի մի խաչ հանած շուն հանդիսով չըջեցնումէին քաղաքի մէջ, և մի սազ փառաւոր պատգարակի մէջ որպէս յիշատակ նոցա արթուն հսկողութեանը:

ղովորին. երկրորդ, և այն միջոցին երբ հաւանական էր թէ մի մարդ յանցաւոր է գտանկել, եթէ կամիք, կասկածանք քաղելով հաշել. և այս ներելի է ձեզ: Բայց եթէ այնպէս էք գործ կատարում դուք, որ պարտաւորումէիք միմարդ հայրասպանութեամբ և կարող չէիք ասել թէ ի՞նչ պատճառով կամ ի՞նչ կերպով, և կամէիք միայն հաշել առանց կասկածանքի տեղիք լինելու, ապա ոչ ոք խորտակելու չէի ձեր սրունդները: Բայց եթէ ես լաւ եմ ճանաչում սորանց (դատաւորները), ապա այն տառը որին այնքան թշնամի էք դուք, մինչև ամենայն Վաղանդի օր ¹⁾ ատումէք, այնպիսի սատակութեամբ կը դրոշմեն ձեր ճակատի վերայ, որ յետոյ միւսերից հրաժարվելով վայ կը տայիք ձեր գլխին:

ԳԼՈՒԽ 21. Ի՞նչ ես տուել ինձ հերքելու, պատուական դատախազ, իսկ սոցա ի՞նչ կասկածանքի տեղիք: «Նշկիւղ ունէր, մի գուցէ զրկվի ժառանգութենից.» Բարի է. բայց թէ ի՞նչ պատճառով երկիւղ ունէր, ոչ ոք ասում չէ: «Հայրը ունէր մեքումը.» հաստատիր ապացոցութեամբ. բայց ոչինչ չկայ. ոչ ոք չկայ, որի հետ խորհրդակից եղած լինէր հայրը. ոչ ոք, որին տեղեկութիւն տուած լինէր այդ մասին, ուստի կարող էր կասկածանք ծնանել ձեր մաքի մէջ: Եթէ այսպէս էք ամբաստանութիւնը, Երուկիոս, ապա դուրանով ատումես դու բացայայտ, այսքան. «Թէ ի՞նչքան տոացիւ եմ, զիտեմ, բայց թէ ի՞նչ պիտոյ էր ինձ խօսել, չգիտեմ. այն բանին միայն ուշադիր եմ եղած, որ ասումէր ինձ Խրիզոգոնոսը, այսինքն թէ ոչ ոք պաշտպան լինելու չէ սորան. ոչ ոք չկար, որ կարուածների վաճառարկութեան և այն բնկերակցութեան մասին համարձակվէր բերան բանալ այս ժամանակիս:» Այս անհիմն կարծիքը ձգել է քեզ այդ սխալների մէջ: Վկայ է Հերքումէս աստուածը, որ դու բերանդ բանալու չէիր, եթէ յուսացած լինէիր թէ որ և իցէ մարդ պատասխանելու է քեզ: Աշխատութեան արժանի բան է, ով դատաւորը, եթէ նկատեցիք, քննել նորա անհոգութիւնը ամբաստանութեան գործի մէջ. կարծումեմ՝ երբ որ տեսաւ նա, թէ ի՞նչ մարդիկ այս ատենական աթոռների վերայ նըս-

¹⁾ Այսինքն տառս K. որով սկսանվումէ լատինական խօսքս Վաղանդիա (Kalumnia զրպարտութիւն): Հին լատինացիք գրումէին Kalumnia, Kalendae: Վաղանդները (ամսի առաջին օրերը) մի ատիւի բան էին պարտապանների համար (ինչպէս ասումէ Հորատիոսը tristes Calendae տխուր կաղանդներ). պատճառ, այդ օրերին պիտոյ էր պարտապաններին հատուցանել իւրեանց պարտքը:

տած են, հարցրել է մի⁶ թէ սա, մի⁶ թէ նա պաշտպանելու էր պարտաւորվածի կողմը. ինձանից կասկածանք եւ ունեցած չէ, որովհետեւ մինչեւ այժմ ոչինչ հրապարակական դատի ջատագով եղած չեմ: Այլըսի որ ոչ մինը չգտաւ նոցանից որ կարող ու սովոր են այդպիսի դործ յանձն առնուլ, սկսաւ նա մինչեւ այն աստիճան անհոգանալ, որ ինչպէս կամէր բերումէր, ցած էր նստում, ապա ձրգձրվումէր այս կողմ այն կողմ, երբեմն գանձումէր ծառան, պատուումէր նորան ճաշ պատրաստել. ամենեւին անպատուելով ձեր ներկա յուրիւնը այս տեղ, և այս ժողովը, որպէս թէ ամենեւին միայն էր:

ԳԼՈՒԽ 22.

Այլ ջապէս աւարտեց իւր խօսքը, ցած նրստեց. վեր կացայ ես. ասես թէ երկիւղեց թեթեւացաւ սիրտը, որովհետեւ ոչ ոք խօսում չէր աւելի: Ակաց ես խօսել. նկատեցի, ով դատաւորք, որ շաղակրատանք ու այլ և այլ բաներ էին թափվում նորա բերանից, մինչեւ որ ես տուած չէի Արիւղոգոնոսի անունը. սորա անունը տուեցի թէ չտուեցի, իսկոյն վեր թռաւ այն մարդը և երևումէր զարմացած: Հասկացայ թէ ինչ կրակ ընկաւ փորի մէջ: Այլիւրորդ և երրորդ անգամ տուեցի Արիւղոգոնոսի անունը. յետոյ չզաղարեցին վազվազել այս կողմ ու այն կողմ. կարծեմ գնացին իմնոց տալու Արիւղոգոնոսին թէ մի մարդ կայ քաղաքական հասարակութեան մէջ, որ համարձակվումէր ընդդէմ նորա կամքին խօսել, թէ դատը այլապէս է վարվում, քան թէ նա մտածել էր, թէ բացվումէ կալուածներին վաճառարկութիւնը, խայտառակվումէ այն ընկերակցութեան դաշը, թէ նորա կշիւը (Սուլայի մօտ) և կարողութիւնը անտես է լինում, թէ դատաւորքը մատուցութեամբ ունկնդիր են, թէ ժողովըղին անարժան է երևում դործը: Որովհետեւ քո յոյսերը, Այրուկիոս, ունայնացան արդէն, որովհետեւ տեսանումես դու որ ամենայն ինչ փոխարկվել է, որ Աքս. Բոսկիոսի դատը պաշտպանվումէ կթէ ոչ մի աջողակ հանձնարով, դոնեայ համարձակութեամբ. և ինչ մարդ կարծումէիր թէ բարձի թողի է լինելու, պարզապէս տեսանումես ահա, որ պաշտպանվումէ. և որոնց մասին կարծիք ունէիր, թէ նոքա մատնելու են նորան, նոյն մարդիկը տեսանումես որ դատ են առնում. ապա վերջապէս միւս անգամ ասալարէզ դուրս բեր այն քո հին խորամանկութիւնը և խոհանութիւնը, խոստովանիր թէ դու եկած ես այս տեղ այն յուսով, թէ դտանելու էիր աւաղակների միաբանութիւն և ոչ թէ ատենան դատաստանի: Հայրապանութեան վերայ դատաստան է

կատարվում, բայց դատախազից համարատուութիւն եղած չէ, թէ ի՞նչ պատճառով որդին ապանել է հօրը: Եթէ ամենատիրոր փաստների և այս աւելի թեթեւ յանցուածքների մէջ որ աւելի յաճախ և գրեթէ ամեն օր պատահում են, առաւելագոյն հարցու խնդիր է լինում նախ և յառաջ, թէ ի՞նչ էր չարագործութեան պատճառը. այդ հարցուխնդիրը կարծում է Նշուկիտար թէ հարկաւոր չէր, եթէ քննութիւն կար հայրասպանութեան վերայ: Թէպէտեւ այս ամբարշտութեան մէջ, դատաւորը, երևում է թէ անկողնիւմ են մի անդ շատ պատճառներ և համաձայն են միմեանց, այնու ամենայնիւ կուրօրէն հաւատալ դոցա կամ թեթեւ դատողութեամբ կշռել գործը, ունին մատուցանել մի անհաւաստի վկայի և կամ թէ դատախազի հանձարեղութեամբ չափել ճշմարտութիւնը, անկարելի է: Հարկաւոր է, ցոյց տրվին թէ յառաջուց արած շատ չարագործութիւններ և թէ մարդու ապականված կեանքը, այլև նորա անդգամութիւնը, և ոչ թէ անդգամութիւնը միայն այլև ծայրագոյն կատաղութիւնը և խելագարութիւնը: Եթէ այս բոլորը կայ, ապա հարկաւոր է, որ երեւին յանցանքի բացայայտ հետքերը. ո՛ւր, ի՞նչ կերպով, որ մարդերի ձեռքով, երբ կատարված է չարագործութիւնը: Եթէ չկային շատ և անկայտնի իրողութիւնք, արդարեւ մի այդպիսի ամբարշտ, այդպիսի զարհուրելի, այդպիսի վատթար գործ կարող չէ հաւատ գտանել: Պատճառ, զօրաւոր է մարդկային սրտի մէջ անկած գութը, մեծ բան է արեւակցութիւնը. այդպիսի կատկածանքի բնույթէմ բողբոլում է նոյն ինքն բնութիւնը. մի նորատեսիլ նշան, մի կատարեալ հրէշ է այնպիսին, որ կրելով իւր վերայ մարդկային երես ու կերպարանք, կարող էր անդթութեամբ այնչափ գերազանց գտանվել գաղաններից, որ ինչ մարդերի միջնորդութեամբ տեսել էր կեանքի ամենաքաղցր արեւը, նոյն մարդերի արեւը խաւարեցնէր չար և անարժան ձեռքով: Մեր մտաց, որ և վայրենի գաղանների մէջ փոխադարձ դութ է դրել ծնողութիւնը, դատախազութիւնը և նոյն իսկ բնութիւնը:

ԳԼՈՒԽ 23.

Պատմում են թէ ոչ այնքան շատ տարիներ յառաջ, մի մարդ Տ. Ալեկոս անունով, Տերրակինացի և ոչ աննշան տոհմից, երեկոյեան հացիկերութենից յետոյ գնացած լինելով հանդատաւոր մի և նոյն սենեկի մէջ իւր երկու երիտասարդ որդիներով, առաւօտուն դուռն են նորան ապանված: Արովհետեւ ոչ մի

Ճառայ և ոչ մի աղատ չյայտնվեցաւ, որից կարելի էր այդ մասին կասկածանք առնուլ, և այն հասակով երկու որդիքը որ հօր մօտին քնած էին, ասացին թէ ինքեանք իմացած չեն անգամ: այս պատճառով պարտաւորվեցան դժբա հայրասպանութեամբ: Ի՛նչ եղաւ սորանից յետոյ: Արդարեւ կասկածելի էր այն իրողութիւնը, որ որդիներից ոչ մինը իմացած չէ. որ մի օտար մարդ համարձակվել էր ներս մտանել այն սենեկի մէջ, մանաւանդ այնպիսի ժամանակում, երբ այն տեղ էին երկու երիտասարդ որդիք որ կարող էին հեշտ իմանալ և պաշտպանել իւրեանց ծնողին: Բայ ի սոցանից չկար մի այլ մարդ որից տեղեք լինէր կասկածելու այս մասին: Սակայն, որովհետեւ դատաւորքը բացայայտ կացուցին, որ դուռը բաց է եղած, երբ որ նորանց գտած էին քնած, դատաստանով արդարացան նոքա և աղատվեցան ամենայն կասկածանքից: Պատճառ, ոչ ոք կարող չէր մտածել, թէ լինելու էր որ և իցէ մարդ որ բոլոր աստուածնոցն ու մարդկեղէն իրաւունքը ամբարիշտ յանցանքով քակտելուց յետոյ, կարող էր իսկոյն հանգստանալ քնով. պատճառ, նոքա որ արած էին մի այդպիսի մեծ չարագործութիւն, ոչ թէ առանց խղճմտութեան կարող չէին քնել, այլև ոչ շունչ քարշել առանց ահ ու դողի:

ԳԼՈՒԽ 24.

Մի՞թէ յայտնի չէ ձեզ այն բանը որ աւանդած են մեզ ողբերգական բանաստեղծները. այսինքն այն որդիքը, որ իւրեանց հօր վրէժը խնդրելու համար, սպանած են իւրեանց մայրը, մանաւանդ որ մշտնջենաւոր աստուածների հրամանով և պատճառաւորութեամբ արած էին այդպէս, այնու ամենայնիւ պատժող դժոխային հոգիների ձեռքով տանջվում են և ոչինչ տեղ հանդիստ գտանել կարող չեն: Ահա երկիւղած զաւակները անգամ կարող չեն լցուցանել իւրեանց հայրասիրութեան պարտքը առանց յանցաւորութեան ¹⁾: Այսպէս է բնութեան կարգը, ով դատաւորք: մեծ զօրութիւն, մեծ պարտականութեան հարկ, մեծ սրբութիւն ունի հայրական ու մայրական արիւնք. եթէ մի մարդ

¹⁾ Ատենարանը իմանումէ այս տեղ մանաւանդ Օրէստէսը և Ալկմէոնը. Օրէստէսը, Ալքամիստոն որդին Միկէէնայի մէջ, սպանեց իւր մայր Ալիւտէմնատրան, վրէժ խնդիր լինելու իւր հօր մահուն, որ սպանել էր այս Ալիւտէմնատրան միարանվելով իւր սիրողի, Եգիստոսի հետ: Ալկմէոնը, Ամփիարասի որդին, հօր հրամանով սպանեց իւր մայր Երիփիւլէն, որովհետեւ սա դաւաճանել էր իւր ամուսին այրը: Երկուքին ևս պատուիրել էր պատգամախօսը վրէժ խնդիր լինել իւրեանց հօրերի մահուն. երկուքը ևս տանջվեցան խղճմտութեամբ:

դորանով ապականել է իւր ձեռքը, այդ կեղտը ոչինչ կերպով կարող չէ լուացվել, այլ մինչև այն աստիճան տարածվումէ հոգով վերայ, որ դորանից յառաջանումէ ամենամեծ կատաղութիւն և խելագարութիւն: Արդարեւ, անպատշաճ է ձեզ մտածել որպէս թէ այն մարդիկը որ մի անգութ և ամբարիշտ գործ էին արել, հալածվումէին և տանջվումէին դժոխային հոգիների բոցավառ ջահերով, ինչպէս տեսանումէք դուք թէստրոնական բեմի վերայ ¹⁾ . ոչ այլ ամեն մարդ իւր յատուկ մեղքի և յանցանքի ձեռքով տանջվումէ մանաւանդ. ամեն մարդու հալածողը և անմոռացուցիչը իւր սեփական ամբարշտութիւնն է. իւր յատուկ չար մտաբերութիւնքը և խղճմտութիւնքը վարհուրելի են նորան: Սորա են ահա ամբարիշտների միշտ կենակից և ընտանի տանջող հոգիքը, որ օր ու գիշեր յանցաւոր զաւակներից ինդրումեն ծնողների վրէժք: Այս ամենամեծ չարագործութիւնը կարող չէ հաւատ գտանել, մինչև գրեթէ ձեռքով շօշափելի չկացուցանվի հայրասպանութիւնը. մինչև բացայայտ ցոյց չտրվի այդպիսի յանցաւորի վատթար երիտասարդութիւնը, նորա ամենայն տեսակ անառակութեամբ ապականված կեանքը, նորա շռայլութիւնը և գեղիտութիւնը, անպարկեշտութեան և անվայելութեան հետ միասին, նորա սանձակոտոր յանդգնութիւնը — մինչև անտարակոյս չկացուցանվի այն անմտութիւնը որ հեռի չէր խելագարութենից: Սորա վերայ պիտոյ է յաւելանար ծնողի տառելութիւնը գէպ ի զաւակը, հայրական պատուհասի երկիւղը, ամբարիշտ թշնամիք, գիտակից ծառայք, պատեհ ժամանակ, յարմարապէս ընտրած տեղ այդ գործի համար. գրեթէ կամէի ստել, պիտոյ է, որ դատաւորքը իւրենց յատուկ աչքով տեսանէին հայրական արիւնով սպականված ձեռքերը, մինչև կարողանային հաւատ ընծայել այդքան գերօրինակ, այդքան անգութ, այդքան խռովեցուցիչ գործի: Ուրեմն, որքան առաւել անհաւատալի էր դա, եթէ չկայ ապացուցութիւն, նոյնքան ևս դատապարտելի, եթէ յաղթող պատճառներով հաստատվի:

ԳԼՈՒԽ 25.

Արդ, ինչպէս շատ իրողութեններից կարելի է խմտոտալիքը որ մեր նախահարքը ոչ թէ միայն պատերազմա-

¹⁾ Եղերեբական բեմերի վերայ պատկերանումէին տանջող դժոխային հոգիքը (ֆուրիայքը) վառած ջահերով հալածելով մեղապարտքը. զոր օրինակ Այսքելոսի Եւֆ. Նիքոս անունով գրուածի մէջ, և Էւրիպիդեսի Տալքիկեան Իփիգէնիայի մէջ:

կան քաջութեամբ, այլև խոհականութեամբ և խմաստութեամբ գերազանց են եղած միւս ազգերից — նոյնպէս բացայայտ է այս իրողութենից մանաւանդ, որ նոքա հնարել են մի առանձին պատիժ սրբապիղծ ամբարիշտների համար: Այլ թէ այս մասին մեր առաջինքը որքան առաւել բանազէտ են եղած քան թէ նոքա որ միւս ազգերի մէջ հռչակված են որպէս ամենիմաստք, նկատեցէք: Աթենացոյ քաղաքական հասարակութիւնը, ինչպէս աւանդվում է մեզ, եղած է շատ շրջանկատ այն միջոյններումը, երբ հասած էր գերազոյն կարողութեան Յունաստանի մէջ: Այլ, այդ հասարակութեան ամենախելացի մարդը, ասումեն, եղած է Սոլոնը, նա որ գրել է այն օրէնքները որ դործ են դրվում այսօր ևս: Այլ որ սորանից հարցրեցին թէ ընդէր ոչինչ պատիժ սահմանել չէ հայրասպանութեան համար, պատասխանած է, թէ նա մտածել է որ ոչ ոք այդպիսի դործ գործելու չէր: Իմաստնաբար էր վարվել, ասումեն, որովհետև ոչինչ օրէնք սահմանադրել չէ այնպիսի յանցանքի մասին, որ յառաջուց եղած չէր, մի գուցէ երևէր թէ նա ոչ այնքան արգելու էր քան թէ յիշեցուցանել կամէր մի այդպիսի դործ: Արչափ առաւել իմաստնաբար են վարվել մեր նախահարքը որ հասկացած լինելով թէ ոչինչ բան այնքան սուրբ էր, որ միանգամ չպղծէր նորան յանդգնութիւնը, հնարեցին մի առանձին պատիժ հայրասպանների համար, որպէս զի ինչ մարդիկ նոյն խի բնութիւնը կարողացած չէր չափի ու սահմանի տակ պահել, նոյն մարդիկը տեսանելով պատժի մեծութիւնը, յետ փախէին այդ չարագործութենից: Սահմանադրեցին նոքա, այդպիսիքը կենդանի կենդանի կտրել մի պարկի մէջ և այդպէս ջրասոյց առնել: Ավանդուդական խմաստութեանս, դատաւորք:

ԳԼՈՒԽ 26.

Արդարև մեր նախահարքը կամեցած են հայրասպան մարդը ամենեւին վերացնել և դուրս ձգել արարչագործութեան միջից, յանկարծ խլելով նորա աչքից երկինք, արև, ջուր և հող. որպէս զի այն մարդը, որ սպանել էր իւր ծնողը, զրկվէր և այն բոլոր նիւթերից որոնցից ասվում էր զոյացած ամենայն ինչ: Մեր նախահարքը կամեցած չեն հայրասպանի մարմինը ձգել դաշտների առաջ, մի գուցէ դոքա մօտենալով այն պղծութեանը, ստանալին աւելի կատաղութիւն, այլև ոչ այնպէս մերկ ձգումէին դետի մէջ, որ մի գուցէ այդպիսի գարշելի մարմինքը տարվելով թափվելով ծովի մէջ, ապականէին սորան ևս, որով համարում են

Թէ սրբվումէին միւս պղծած բաները ¹⁾։ Այլ ըրջապէս ոչինչ այնքան անարգ, ոչինչ այնքան դարշելի չէին կալծում քան Թէ պահպանել այդպիսի մարմին որ և իցէ մասը։ Թէպէտ արդարև ոչինչ բան այնքան սեփական չէ, ինչպէս շունչը կենդանի էակներին, հոգը մեռածներին, ծովը լողացող մարմիններին, եզրը ջրից դուրս ձգածներին. բայց այդպիսի ամբարիշտները, ինչքան բոպէ կարող էին, ապրումեն այնպէս, որ շունչ առնուլ կարող չէին ազատ օդից. մեռանումեն այնպէս, որ նոցա ոսկրները չէ շօշափում հոգը. այնպէս տարուբերվումեն ալիքներից, որ երբէք լուացվում չեն. վերջապէս դուրս են ձգվում այնպէս, որ մեռածները հանգատանում չեն և մի ապառաժի մօտ։ Մի այդպիսի մեղապարտութիւն որի համար տահմանած է այդքան նշանաւոր պատիժ, մի՞թէ կարծումես դու, Լշրուկիտս, Թէ կարող էիր դու ապացուցանել այնքան արժանապատիւ մարդերի առաջը, Թէև կարող չէիր յառաջ բերել դորա պատճառը անգամ։ Եթէ դու պարտաւորէիր սորան կալումաների նոյն իսկ ատացողների առաջը, և այդ առնի աթոռակալը լինէր Խրիզոգոնոսը, և այդպէս պիտոյ էր քեզ աւելի զգաստուԹեամբ և պատրաստութեամբ ասպարէզ մտանել։ Մի՞թէ տեսանում չես, Թէ ինչ խնդրի վերայ է քննութիւնը և ինչ մարդերի ներկայութեամբ։ Խնդիրը հայրասպանութեան վերայ է, որ կարելի չէ առանց բազմադիմի պատճառների յանձն առնուլ։ Բայց ատենական քննութիւնը լինումէ բանապէտ մարդերի առաջը, որ խելամուտ են, Թէ ոչ որ ամենափոքր չարագործութեան ևս ձեռնարկելու չէ առանց պատճառի։

ԳԼՈՒԽ 27. Թող այդպէս լինի. ուրեմն դու կարող չես մի պատճառ յառաջ բերել. Թէպէտ պարտ էր ինձ իսկոյն զրաւել յաղթութիւնը, բայց կամիմ հրաժարվել իմ իրաւունքից և ինչ բան մի այլ դատի մէջ Թոյլ տալու չէի, դոյն բանը կամիմ Թոյլ տալ քեզ սորա մէջ, ունիելով հաստատութեան նեցուկ պարտաւորվածի անմեղութիւնը։ Չիմ հարցանում քեզանից, Թէ ինչու

¹⁾ Համբարտ արդէն իւր Երեմիայի մէջ ընծայումէ ծովին ամենամաքրիչ զօրութիւն. և այդպէս յետոյ ժամանակի յոյն և հռոմէական բանաստեղծքը։ Այսպէս Երեմիայի դէպի Տաւրիկեան Իփիլենիայի մէջ կարգումէք. *Θάλασσα κλύζει ποντα ἀνδρῶπων κακάς*. Լուսնալը գնացական ջրի մէջ, առհասարակ պատկանումէր կրօնական ծէսերին, որպէս նշան մաքրութեան. ահա Թէ ուր պիտոյ էր որոնել և քրիստոնէական մկրտութեան սկզբնական ազբիւրը։

Համար Աքս. Բոսկիոսը սպանել է իւր հայրը. հարցանումեմ թէ ի՞նչպէս է սպանել. ուրեմն կամէի խմանալ քեզանից, Ա. Լըու-կիոս, գործի որպէսը, և այնպէս վարվիլ այս խնդրի մէջ, որ կա-րողութիւն տայի քեզ կամ պատասխանելու կամ ընդհատելու (կտրելու) խօսքս, կամ, եթէ կամենայիր ևս, հարցանելու: Ու-րեմն, ի՞նչպէս է սպանել նա. ի՞նչն է զարկել սրով, թէ յանձնել է միւսերին կատարել սպանութիւնը: Եթէ պարտաւորումես նո-րան, թէ իւր յատուկ ձեռքով սպանել է. բայց նա եղած չէ Հռո-մի մէջ. եթէ ուրիշների ձեռքով, հարցանումեմ, արդեօք ծառա-ներէ՞ թէ ազատների և ի՞նչ մարդերի ձեռքով: Արդեօք նոյն իսկ ա-մերիացի աւաղակների ձեռքով, թէ սոցա ձեռքով, որ կային Հռո-մում: Եթէ դրա Ամերիա քաղաքից են, ի՞նչ մարդիկ էին, ին-չո՞ւ անունները ասվում չեն. եթէ Հռոմից, ի՞նչպէս ծանօթացել էր նոցա հետ Բոսկիոսը որ շատ տարիներով եկած չէ Հռոմ, այլև երբէք մնացած չէ այն տեղ երեք օրից աւելի: Ի՞նչ տեղ է հանդի-պել նոցա, որի հետ է խօսել: Ի՞նչպէս է հաւանեցուցել. կաշմոք է տուել, ի՞նչքան է տուել, որի ձեռքով է տուել, որ տեղից կամ թէ ի՞նչքան: Մի՞թէ սոքա չէին այն հետքերը որ սովոր են առաջ-նորդել դէպ ի չարագործութեան աղբիւրը: Եւ, եթէ հաճոյ էր քեզ, դիր, ինչպէս դու սորա կեանքը նկարագրած ես, որպէս թէ այս մարդը վայրենի և գեղջուկ է եղած, երբէք խօսած չէ որ և իցէ մարդու հետ, երբէք կացած չէ քաղաքում: Այս բանի մէջ զանց եմ առնում այն իրողութիւնը որ կարող էր ինձ լինել ամե-նամեծ ապացոյցը նորա անմեղութեան, այսինքն թէ շինական բարքի ու վարքի, չորակերութեան, այս խորշեցուցիչ և անզարդ-կեանքի մէջ այդպիսի չարագործութիւնք սովոր չեն ծնանել: Ինչ-պէս ոչ ամենայն պտուղ և ոչ ամենայն ծառ ամենայն հոգի վերայ կարող էիր դու գտանել, նոյնպէս ոչ ամենայն չարագործութիւն գոյանումէ ամենայն կեանքի մէջ: Վաղաքի մէջ յառաջանումէ վեղիութիւն, ղեղիութենից պիտոյ է գոյանայ ազահութիւն, ա-զահութենից դուրս յարձակվի յանդգնութիւն, ուստի ծնանու-մեն ամենայն չարութիւնք և ամբարշտութիւնք: Բայց այս շինա-կան կեանքը որ դու գեղջուկ ես ասում, է անտեսութեան, զգաս-տութեան և արդարութեան դաստիարակը:

ԳԼՈՒԽ 28.

Բայց այս բաները թողումեմ ևս. հարցանու-մեմ միայն թէ այն մարդը, որ, ինչպէս դու ինքդ ասումես, եր-

բէք եղած չէ մարդերի մէջ, ապա ի՞նչ մարդերի ձեռքով կարողացել է կատարել այդքան մեծ և այդքան ծածուկ ամբարշտութիւն, մանաւանդ որ բացակայ է գտանված: Հատ բան սուտ է, դատաւորք. սակայն կարող է պարտաւորվել, կասկածեցուցիչ կերպարանք տալով նորան: Աթէ այս իրողութենների մէջ գտանվի կասկածանք, ապա խոստովանելու եմ, թէ կայ մեղապարտութիւն: Հռովի մէջ սպանվումէ Սեքստոս Բոսկիոսը, երբ որդին գտանվումէր Մմերիայի աղարակումը: «Աարծեմ, նամակ է ուղարկել մի աւաղակի.» նա՞, որ չունէր Հռովի մէջ մի ծանօթ: «Վանչել է մինին.» բայց երբ. «Արաբեր է ուղարկել.» ի՞նչ մարդ, կամ թէ որի մօտ. «Աշառքով, շնորհ առաջարկելով, յոյսեր տալով, խոստմունք գործելով մնորեցուցե՞լ է մինին.» ոչ մինը սոցանից կարելի չէ և հնարաստեղծել. այնու ամենայնիւ հայրասպանութեան վերայ դատ է վարվում այս տեղ: Ուրեմն մնումէ ծառանների ձեռքով յանձնառու կացուցանել նորան: Մշտնջենաւոր աստուածք, սա մի թշուառ և կորստական բան է: Ինչ որ մի այսպիսի մեղադրանքի մէջ սովոր է փրկաւէտ լինել, այսինքն թոյլ տալ տանջելով իւր ծառայքը, ստուգել ճշմարտութիւնը, այդ բանը անհնարին է սունել Սեքստոս Բոսկիոսին: Գուէք որ պարտաւորումէք նորան, ունիք ձեր մօտ նորա բոլոր ծառայքը. մի հատ ծառայ, որ լինէր նորա օրական կեցութեան սարսաւոր, չէ թողած Սեքստոս Բոսկիոսին այնքան բազմութիւ ծառաններից: Այժմ՝ աղերսումեմ դէպ ի քեզ Պ. Ակիպիոն, դէպ ի քեզ, Մետելոս. Սեքստոս Բոսկիոսը խորհրդակից ընտրելով ձեզ և դուք խօսակից լինելով նորա հետ, քանի մի անգամ պահանջել է իւր հակառակորդներից, որ թոյլ տային իւր երկու հայրենական ծառայքը տանջելով հարցաքննել: Մտաբերումէս դու, Տ. Բոսկիոս, որ դու հրաժարվեցար այդ բանից. ի՞նչ էր դորա պատճառը. ո՞ւր են այդ ծառայքը: Գոքա, ով դատաւորք, Խրիզոգոնոսի թիկնապահ սպասաւորքն են նորա մօտ պատիւ ու կշիռ ունին: Բայց և այդպէս պահանջումեմ ես, ինդրումէ և աղաչումէ սա, որ այդ ծառայքը ենթարկվէին տանջողական հարցաքննութեան: Ի՞նչ էք յապաղում դուք, ինչու էք հրաժարվում: Ահա, դատաւորք, տարակուսեցէք և այժմ, եթէ կարող էիք, թէ որի՞ ձեռքով սպանված է Սեքստոս Բոսկիոսը. արդեօք նորա՞ ձեռքով որ իւր հօր մահու պատճառով գտանվումէ չքաւումութեան և որոգայթների մէջ, թէ նոցա՞ ձեռքով որ փախչումէ

ատենական քննութենից, որ սեփականել են ինքեանց օտարի կալուածներ և սպրտումեն սպանութեան մէջ և սպանութենից: Բոլորը այս դատի մէջ, ով ատենակալք, թշուառ ու անարժան է, բայց ամենից դատնը և ամենից անիրաւը այն է, որ թոյլտուութիւն չկայ որդուն, հայրենական ծառաների վերայ հօր մահու մասին տանջողական հարցաքննութիւն կատարել: Մի՞թէ նա այնքան երկար չէր իւր ծառաների վերայ տէր, մինչև կատարվումէ հարցափորձը իւր հօր մահու վերայ: Թող այժմ, որ չէ այնքան յետոյ, անցանեմ դէպ ի առաջիկայ խնդիրս. այս բոլորը պատկանումէ Բոսկիեանցը, որոնց յանդգնութեան վերայ յանձն եմ առել խօսելու, երբ որ Լըուկիոսի մեղադրանքը ջրած էի:

ԳԼՈՒԽ 29.

Այժմ, Լըուկիոս, դալիս եմ դէպ ի քեզ. հարկաւոր է ինձ քո հետ վերջացնել խնդիրս. եթէ այդ չարագործութիւնը պատկանումէ սորան, արդեօք ինքը իւր ձեռքով արել է դորան, որ ուրանումես դու, թէ միւսերի, ազատների կամ ծառաների ձեռքով: Արդեօք՝ ազատների՞. բայց թէ որպէս կարողացած էր նա հանդիպել նոցա, ինչ կերպով, ուր, որոնց ձեռքով, ինչ յուսով, որքան կաշառքով մոլորեցնել, այս բաներս կարող չես դու յայտնի կացուցանել: Վորա հակառակ ես յայտնի եմ կացուցանում, որ ոչ թէ միայն ոչ մինը դոցանից արած չէ Աքեստոս Բոսկիոսը, այլ կարող ևս չէր առնել. վասն զի շատ տարիներով ոչ եղած է շօտմումը և ոչ ևս անխորհրդաբար հեռացած է երբեք ազարակից: Վու կարծումէիր թէ մնումէ քեզ, որպէս ապացուցութիւն, ծառաների անունը յիշել, ուր իբրև թէ մի նաւահան դատի մէջ կարող էիր պատսպարան գտանել, երբ որ միւս կասկածանքները փախստական էիր արել քեզ. բայց դու այս տեղ զարկվումես մի այնպիսի ծովաժայռի, որ ոչ թէ միայն անյայտնի սուրանից յետ է փախչում պարտաւորութիւնը, այլ բոլոր կասկածանքը աներկբայ վերադառնումէ դէպ ի քեզ յատկապէս:

Այսպէս չէ՞ այն նաւահանգիստը, ուր ամբաստանողը վերջապէս, պատճառների պակասութենից անձարացած, պատսպարան է որոնում: «Այնպիսի ժամանակ էր, ասումէ, որ մարդիկ արձակ համարձակ սպանվումէին: Ուրեմն աւաղակների բաղմնութեան պատճառով կարողացար դու առանց դժուարութեան կատարել այդ դործը:» Սակայն, ինձ երևումէ, Լըուկիոս, որ դու մի գնով կամենումես երկու բան ստանալ, այսինքն ատենական քննութեամբ

շուարեցնել մեզ, և պարտաւորել նոյն իսկ անձինքը որոնցից վարձ
ես ստացել: Ի՞նչ ես խօսում դու. «արձակ համարձակ սպանվու-
մէին» ի՞նչ մարդերի ձեռքով. մի՞թէ մտածում չե՞ս դու, որ եկել
ես այս տեղ որպէս յափշտակողների գործակալ: «Այո, ի՞նչ կամիս
ասել գորանով»: Ահա թէ ի՞նչ կամիմ ասել. մէք շատ լաւ գիտեմք,
որ այն միջոցներում մի և նոյն մարդիկ եղած են և գլուխ կարողք
և գոյք յափշտակողք: Կոքա, վերջապէս, որ այն միջոցին վիճա-
ւորված, օր ու գիշեր վաղվազումէին, որ տեղապէս չուով մէջ
էին, որ ամենայն ժամանակ պարապումէին յափշտակութեամբ և
արիւնհեղութեամբ, մեղադրելու են Աքստոս Բոսկիոսին այն ժա-
մանակի դառնութեան և անիրաւութեան պատճառով, և կարծելու
են թէ այն աւազակների բազմութիւնը, որի մէջ ինքեանք առաջ-
նորդք ու պարագլուխք էին, լինելու է դատապարտութիւն տեղիք
սորան, որ ոչ թէ միայն չուովում եղած չէ, այլև ամենեւին
չգիտէր թէ ի՞նչ էր լինում չուով մէջ. պատճառ, տեղապէս
կացած է աղարկումը, ինչպէս դու ինքդ խոստովանեցիր: Այ-
սուամեմ, մի՞ գուցէ տաղտկալի լինիմ ձեզ, դատաւորք, կամ թէ
երեւիմ թերահաւատ դէպ ի ձեր դատողականութիւնը, եթէ կա-
մէի աւելի երկարել խօսքս այդքան բացայայտ բաների վերայ: Ե-
րուկիոսի բոլոր ամբաստանութիւնը, ինչպէս կարծումեմ, քակած
ու ջրած է. միայն թէ չսպասէիք դուք, որ հերքեմ այնպիսի բա-
ներ որոնց նիւթքը էին արքունական արծաթի տնտեսութեան մէջ
եղած անհաւատարմութիւն և նմանապիսի հնարած իրողու-
թիւնք, որոնց մասին մինչև այժմ մեզ անխել ու նոր նոր բաներ
յառաջ բերեց դա, ինչպէս երևումէր, բացախօսելով մի այլ ճառի
միջից, որ պատրաստումէր ընդդէմ մի այլ պարտաւորվածի. ու-
րեմն և չէին պատշաճում ոչ հայրապանութեան մասին եղած
ամբաստանութեան և ոչ ևս նորան որ պաշտպան է դատին: Որով-
հետև նա սոցա մասին յառաջ է բերել մի լոկ խօսք, ապա և մի
լոկ խօսք բաւական էր բացասելու: Բայց եթէ կայ մի բան, որ
յետ է պահում նա մինչև վիճաների երեւելը, այն տեղ ևս ինչպէս
նոյն իսկ դատի մէջ, կը գտանէ մեզ աւելի պատրաստ քան թէ
կարծումէր:

ԴԼՈՒԽ 30. Գալիս եմ այժմ այն տեղ ուր տանումէ ինձ ոչ
թէ ցանկութիւնը, այլ հաւատարմութիւնը: Այնպէս զի, եթէ քաղցր
լինէր ինձ պարտաւորել մի մարդ, պարտաւորելու էի միւսերին մա-

նաւանդ, որ կարող էին ձեռնտու լինել իմ փառաւորվելուս. բայց ես հաստատուել եմ մոքումս հրաժարվել դորանից, թէպէտ և այս և այն թոյլ տուած է: Արդարեւ նա երևումէ ինձ մի հոյակապ մարդ, որ իւր սեփական առաքինութեամբ հասանումէ բարձրագոյն պատուի, ոչ թէ որ բարձրանումէ օտարի ձախորդութեամբ և թշուառութեամբ: Վաղարենք միանդամ քրքրելուց ունայն բաները. քննենք թէ ի՞նչ տեղ էր և կարող էր գտանվել չարագործութիւն: Արդէն կը հասկանաս դու, Աշուկիոս, թէ մի ստոյգ յանցանք քանի՜ և քանի՜ կասկածանքներով պիտոյ է անհերքելի յանդիման կացուցանվի. թէև ես չկամէի ասել բոլորը, այլ միայն վեր ի վերոյ յառաջ բերել ամեն մի բան: Աւ այս առնելու չէի ես, եթէ հարկաւոր չլինէր. բայց թող իմ ակամայ գործողութիւնը նորանով իմացվի, որ ես աւելի յառաջախաղաց լինելու չեմ իմ ատենախօսութեան մէջ. քան թէ պահանջումէր այս մարդու փրկութիւնը և իմ հաւատարմութեան հարկը: Աթէ դու չէիր գտանում ոչինչ պատճառ սպանութեան Աբստոս Բոսկիոսի մէջ. դորա հակառակ ես գտանումեմ Տ. Բոսկիոսի մէջ: Այո՛, քո հետ գործ ունիմ ես, Տ. Բոսկիոս, որովհետև նստած ես այս տեղ և հրապարակով խոստովանումես քո անձը հակառակորդ: Ապաիտոյի մասին յետոյ կը տեսնենք, երբ որ, ինչպէս լսումեմ թէ պատւաւոր էր, դուրս կը դայ որպէս վկայ. այն ժամանակ վերահասու կը լինի նա իւր միւս յաղթութեան պարծանքներին, որոնց մասին թէ լսած էի ես, մտածել անգամ մտածում չէ նա: Այն Ա. Աստիոսը ¹⁾ որին հռոմէական ժողովուրդը համարումէր ամենաբարեւ ամենիմաստ դատաւոր, կրկին և դարձեալ սովոր էր ատենական քննութենների մէջ հարցանել. «Որքե՞ն շահաւէր է եղած»: Այսպէս է մարդկային կեանքը, որ ոչ ոք առանց ակնկալութեան և շահաստացութեան չէր համարձակվելու մտնելու մի չարագործութեան: Այս քննողից և դատաւորից փախչելով փախչումէին նորա որ ունէին տեղիք վախճալու գլխապարտութենից. պատճառ, թէև նա սիրող էր ճշմարտութեան, սակայն ի բնէ ոչ այնքան հակամիտ.

1) Սա 616 թուակ. Հռոմի շինութենից յետոյ ժողովրդական տրեբուն, որպէս դատաւոր այնպէս խիստ էր ցոյց տուել իւր անձը իւր գաղափարների մէջ, որ նորա անունը դարձել էր մի առակ ու օրինակ խոստութեան: Աւելիիոս Մաքսիմուս ասումէ թէ նորա անունը դրել էին պարտաւորների ծովափայտ (Scopulus reorum). այսինքն ինչ պարտաւորք հանդիպումէին նորան, պիտոյ է ջաղջախվէին:

ված դէպ ի ողորմանարտութիւն, որքան անողորբելի խիստ էր: Եւ, թէպէտև այս քննութեան մէջ նախաթու նստած է մի տղամարդ որ կարող է ամենայն զօրութեամբ դէմ կենալ յանդգնութեանը և շատ մարդասէր է դէպ ի անմեղութիւնը, բայց եւ և այն ամենախիստ քննող դատաւորի առաջ, այր և Աստիոսի պէս դատաւորների որոնց անունը անգամ մինչև այժմ իսկ սարսափելի է նոցա որ ունէին պաշտպանելու մի դատ, յօժար էի յանձն տունուլ լինել Աքսատոս Բոսկիոսի փաստաբանը:

ԳԼՈՒԽ 31.

Արդարև, եթէ նորա այս ատենական քննութեան մէջ տեսանէին, որ հակառակորդքը սեփականել էին մի մեծագանձ արծաթ, բայց սա գտանվումէր յետին չքաւորութեան մէջ, չէի՞ն առաջարկելու նոյն հարցուածը. «որն շահաւոր է եղած» այլև զորանով ահա ակնյայտնի եղած պարտաւորութիւնը և կասկածանքը վերաբերելու էին դէպ ի յափշտակողքը մանաւանդ քան թէ նա որ հասել էր չքաւորութեան: Բայց ի՞նչպէս էր լինելու բանը, եթէ յաւելանային ապացուցութիւնք, որ դու յառաջ մի աղքատ մարդ էիր, որ դու մի ազահ և յանդուգն ոք ես, որ դու շատ թշնամի էիր նորան որ սպանված է. մի՞ թէ այսուհետև հարկաւոր էր հարցանել պատճառը որ դրդել էր քեզ դէպ ի այդպիսի ամբարշտութիւն: Ո՞ր իմ առաջնեւից կարող է ուրացվիլ: Այս մարդու չքաւորութիւնը այնպէս է, որ կարող չէ վարագործվիլ, և այնքան առաւել լուսափայլումէ, որքան առաւել ծածկվումէր: Դու ցուցանումես ազահութիւն, դու, որ ընկերութիւն ես կապել մի ամենեւին օտար մարդու հետ քո ազատ քաղաքացու և արեւակցի ստացումածքի միմիկն: Թէ դու ի՞նչպէս յանդուգն մարդ էիր (թողում միւս իրողութիւնքը), ամենեքեան հասկացել են նորանից, որ դու միայն բոլոր ընկերութենից, այսինքն, այնքան աւազակների միջից, գտանված ես, որ կարող էիր ամբաստանողների հետ միասին նստել ատենի մէջ և ոչ թէ միայն ցուցանել քո երեսը, այլև դէմ դնել: Թէ դու ունեցած ես թշնամութիւնք Աքսատոս Բոսկիոսի հետ և մեծ վէճ ու հակառակութիւն գոյքի մասին, այդ բանը պիտոյ է յանձն տունուս: Մնումէ, դատաւորք, կշռադատել այս տեղ, թէ որք երկուքից սպանել է Աքսատոս Բոսկիոսին. արդեօք նա՞, որին Աքսատոս Բոսկիոսի մահովը հասել են նորա հարստութիւնքը, թէ նա, որին հասել է չքաւորութիւն. արդեօք նա՞ որ յառաջ եղած է աղքատ, թէ նա, որ յետոյ դարձել է ամենաչքաւոր. նա՞,

որ ազահոլթեամբ բորբորված յարձակվումէ թշնամաբար իւրա-
յինների վերայ, թէ նա որ միշտ այնպէս է ապրել, որ ոչինչ շա-
հաստացողութիւն չէ գիտացել, այլ այն վայելքը միայն որ կարող էր
աշխատողութեամբ ծնուցանել. նա, որ ամենայն գլուխ կտրողներէ
առաւել յանդուգն է, թէ նա որ անսովոր լինելով հրապարակի և
ստեանների մէջ երեւելու, երկիւղալից յետ էր վախճում ոչ թէ մի-
այն դատաւորների աթոռից, այլ մեր նոյն իսկ մայրաքաղաքից.
վերջապէս, դատաւորք, ինչ որ իմ կարծիքովս մեծ կշիռ ունի այս
գործի մէջ, արդեօք թշնամի՞ն կարող էր լինել մանաւանդ սպա-
նողը, թէ իւր հարազատ որդին:

ԳԼՈՒԽ 32.

Եւսեբան և այսպիսի մեծ պատճառներ, ով
Լըրուկիոս, եթէ դու դուռն լինէիր քո պարտաւորվածի մէջ, ինչ-
քան երկար ու ձիգ խօսելու էիր դու. ինչպէս կը մեծաբանէիր.
վկայ է շերբուկէս աստուածը, որ աւելի շուտով կը պակասէր քեզ
ժամանակը քան թէ խօսքը: Եւ արդարեւ ամեն մի իրողութեան
մէջ դրած է այնպիսի ճոխ և առատ նիւթ, որ կարող էիր ամբողջ
օրեր անցուցանել դոցա վերայ: Եւ ոչ իսկ ևս տնկարող եմ. թէ-
պէտեւ չկամէի ոչինչ պարծանք սեփականել ինձ, բայց և չեմ նե-
րելու ինձ մտածել թէ դու կարող էիր աւելի ճոխաբար խօսել քան
թէ ես: Պուլցի պաշտպանների բազմութեան պատճառով դատա-
կից կը լինէի ես խաժամուժ ամբոխին. բայց քեզ Աաննէ աւանի
կոտորածը ¹⁾ շինել է բաւական լաւ ամբաստանող: Շատ սպա-
նութիւնք տեսանք մեք ոչ թէ Տրպլիմենտան ծովակի ²⁾ այլ Սեր-
վիլեան ջրհորի ³⁾ մօտ: Ո՛վ վերաբերված է այն պէս Փրի-գեան սրբ ⁴⁾:
Հարկաւոր չէ բոլորը յիշատակել, այն Աուրիոսները, Մարիոս-
ները, հուսկ յետոյ Մամիլիոսները որոնց հասակը արդէն ազատ էր

1) Սիկերոնը համեմատումէ Սուլլայի դատաւճռով մերթվածների բազմութիւնը
Վաննէ (Եպուրայի մէջ դրած) աւանի կոտորածի հետ 216 թուակ. Գր. յառաջ, ուր
80,000 հօգի, հիւպատոս Էմիլիոս Պաւլուսի հետ միասին սպանվեցան:

2) Սուլլը Տրպլիմենտան ծովակի մօտ Լուրուրիայի մէջ (որ ասվումէ այժմ Լադո
դի Պերուզիա) պատահեցաւ մի տարի յառաջ քան թէ Վաննէեանը (217 թ.), ուր
15,000 հռոմայեցիք, որոնց առաջնորդումէր հիպատոս Փլաւինիոսը ընդդէմ Հաննի-
բալի, մահ գտան:

3) Սերվիլեան ջրհորը կամ ջրամբարը, որ ասած է այսպէս իւր կառուցանողի
անունով, գտնվումէր Հռոմի մէջ հրապարակի մօտ, ուր Սուլլան սպանել տուեց շատ
աքսորականներ:

4) Փրիգեան սրբ, այսինքն Փրիգացի ծառաների ձեռքով, որ գործ էր դրել
Սուլլան:

կացուցանում՝ նորանց կռուի գործերից, վերջ ի վերջոյ նոյն խակ Պրիամոս ծերը, Անտիստիոսը, որ ոչ թէ միայն իւր հասակաւորութեան պատճառով, այլև օրէնքի հիման վերայ ազատ էր պատերազմի հարկից ¹⁾։ Բայց նոքա որոնց անունը ոչ ոք տալիս չէ, որովհետև աննշան մարդիկ էին, անհամար են թուով, որ պարագումէին ատենական ամբատանութեամբ մարգասպանութենաների և դեղատուութեանների մասին։ Բայց ամենեւեմն սոքա, եթէ ինձ կը հարցանէին, կամեցած կը լինէի, որ ապրէին. պատճառ, ոչինչ վատ բան չէր, որ լինէին այն տեղ շատ և շատ շուններ, ուր պիտոյ էր հսկել անչափ շատ մարդերի և բաների վերայ։ Բայց, ինչպէս սովոր է լինել, շատ բան յաճախ, հրամանատարների անգիտութեամբ, կործանումէ պատերազմի բռնութիւնը և խառնակութիւնը։ Այն միջոցին երբ այլ բաներով պարտաւոր էր նա, որ կառավարումէր քաղաքական գործերի գեակը, դատաւումէն մարդիկ որ իւրեանց հոգին ու ցաւին ճար են տեսնում ²⁾, որ և, ասեալ թէ մի մշանջնաւոր գիշեր ստրածվել էր թագաւորութեան վերայ, այնպէս շատումէն խաւարի մէջ և խառնաշփոթումէն ամենայն բան։ Չարմանումէն, որ այսպիսիների ձեռքով չայրվեցան և դատաւորների նոտարները, որ այսուհետև չլինէր ոչինչ դատաստանի հետք. պատճառ, վերացրեցին և ամբատանողների և դատաւորների կեանք։ Բայց մնումէ մեղ այս օրուաւ, որ դոքա այնպէս են ապրել, որ, թէև ցանկանային, կարող չեն ապանել բոլոր վեհները. պատճառ, քանի որ կայ մարդկային ազգը, պակասելու չէ մի մարդ որ լինէր ամբատանող նոքա վերայ. որքան լինելու է քաղաքական հասարակութիւն, լինելու են և դատաստանի ատեններ։ Սակայն, ինչպէս յառաջագոյն ասացի, և Արուկիոսը եթէ ունենար այս գառի մէջ այն պատճառները որ յիշեցի ես, կարող էր շատ երկար ձգել խօսքը, և ես, ով դատաւորը, կարող եմ բայց իմ գիտաւորութիւնս, ինչպէս ասացի յառաջուց, այն է, որ թեթեւութաւ անց կենամ և միայն վեր ի վերոյ շոշափեմ ամեն

¹⁾ Արաբիոս, Մարիոս են անուններ անցյալ ամբատանողների որ Արվիլեան ջրհորի մոտ ապանվեցան։ Արիկրոնը այս տեղ համեմատումէ Անտիստիոսին, որ մի հասակաւոր մարդ էր և նշանաւոր էր կացուցել իւր անձը ամբատանողների մէջ, Պրիամոս թագաւորի հետ. նա նոյնպէս ապանվեցաւ, որպէս զի յետոյ չկարողանայ ոչ մի մարգասպան դատաստանի տակ ձգել։

²⁾ Այսինքն, իւրեանց պարտքերին կամ կարօտութեանը ճար ու դեղ էին որոնում, կամ կոտորելով իւրեանց պարտատեւրքը, կամ թէ որդէս վարձկանք։

մի բան, որպէս զի ամենեքեան վերահասու լինին թէ քաղցր չէ ինձ ամբաստանող լինել, այլ միայն լցուցանել իմ պարտականութիւնը պաշտպանելով մի անբաղդի կեանք:

ԳԼՈՒԽ 33.

Ահա տեսնուումեմ, որ շատ ու շատ պատճառներ կային, որ այդ Տ. Բոսկիոսին դրդած էին: Տեսանենք այժմ, արդեօք եղած է մի հնարաւորութիւն յանձն առնլու այդ չարագործութիւնը: Ո՛ւր է սպանվել Վեքստոս Բոսկիոսը. «**Հռոմի մէջ**» Ի՛նչ կ'ասես դու, Բոսկիոս. ո՛ւր էիր դու այն միջոցին. «**Հռոմումը**, բայց դա ի՛նչ յարաբերութիւն ունի գործի հետ. և միւս շատ մարդիկ եղած են **Հռոմում**»: Որպէս թէ այժմ խնդիրը այն բանի վերայ էր, թէ որը այնքան բազմութեան միջից սպանել էր Վեքստոս Բոսկիոսին, և ոչ թէ մանաւանդ այն բանի վերայ, արդեօք նա, որ սպանված էր **Հռոմի մէջ**, որի ձեռքով աւելի հաւանական էր որ սպանված լինի, արդեօք նորա՞մ, որ այն միջոցին տեղապէս դտանված էր **Հռոմի մէջ**, թէ նորա, որ շատ տարիներով ամենեւին եկած չէր **Հռոմ**: Արի՞ այժմ նկատենք և միւս հնարաւորութիւնքը: Այն միջոցին կար աւազակների բազմութիւն և մարդիկ սպանվումէին արձակ համարձակ, ինչպէս յիշեց Լըուկիոսը: Ի՛նչ ես ասում: Ի՛նչ բազմութիւն էր դա. կարծեմ, կամ այնպիսի մարդերի որ պարտաւոր էին օտարի գոյքը սեփականելու իւրեանց, կամ թէ նոցա վարձկանների, որ սպանէին մի մարդ: Եթէ նորանց ես հասկանում որ ցանկանումէին օտարի ստացուածին, ապա դու ինքդ նոցա շարքումն ես, դու, որ հարստացել ես մեր արծաթովը. իսկ եթէ նորանց, որոնց թեթեւ անունով ասում են Չարկողներ, քննիր ապա, որի պաշտպանութեան և հովանաւորութեան տակ են դրա. հաւատն ինձ, որ դոցա մէջ կը դտանես մինը քո ընկերներից. և ինչ որ դու ասելու էիր ընդդէմ, կարող ես համեմատել մեր պաշտպանական խօսքի հետ. այսպէս ահա շատ հեշտ կը դտանվէր թէ Վեքստոսի պատճառը ի՛նչ յարաբերութիւն ունի դէպ ի քո պատճառը: Գու՛ աւելու էիր. «**Ի՛նչ կամիս եղրակացնել դուրանից, թէ ես տեղապէս եղած եմ Հռոմի մէջ**»: Բայց ես կամիմ պատասխանել պարտաւորվածի բերանից, թէ երբէք եղած չեմ այն տեղ: «**Այո, խոստովանումեմ, թէ ես դուրս կարող եմ, բայց և միւս շատերը**»: Գորա հակառակ ես երկրադործ եմ և շինական: «**Ոչ իսկոյն աւազակ դարձայ ես, եթէ մտած էի աւազակների ջոկի մէջ**». դուրա հակառակ ես, որ ոչ մի աւազակի հետ ծա-

նոթ ևս եղած չեմ, շատ հեռի եմ այդ տեսակ յանցանքից: Հատուկ շատ բան կայ ասելու, որով հասկանալի կը լինէր, որ դու ունեցել ես ամենամեծ հնարաւորութիւն յանձն առնուլ չարագործութիւնը. դորանց զանց եմ առնում ես ոչ թէ միայն նորա համար, որ քաղցր չէ ինձ դատախազ լինել ընդդէմ քո, այլ եթէ կամենայի խօսք բանալ այն սպանութենների վերայ որ այն միջոցին արած են դոյն իսկ կերպով, որով սպանված է Սեքստոս Բոսկիոսը, այնուհետեւ վախումեմ, մի՛ գուցէ ատենախօսութիւնս տարածվէր աւելի շատ մարդերի վերայ:

ԳԼՈՒԽ 34.

Այժմ տեսանենք համառօտաբար և նոյն բաները որ Սեքստոս Բոսկիոսի մահուց յետոյ քո ձեռքով, Տ. Բոսկիոս, արած են: Ղեբա այնքան պարզ ու բացայայտ են, որ, աստուած վկայ է, դատաւորը, ակամայ կամքով էի խօսում դոցա վերայ: Յիրաւեւ վախումեմ, մի՛ գուցէ, որպիսի մարդ ևս էիր դու, Տ. Բոսկիոս, այնպէս երևէր բանը, որպէս թէ կամեցած էի պահպանելով սորան, ամենեւին անխնայ դտանվիլ դէպ ի քեզ: Մինչդեռ վախումէի այս մասին և ցանկանումէի փոքր ի շատէ, ինչքան կարող էի առանց քակտելու հաւատարմութեան հարկը, խնայել քեզ, դարձեալ փոխումեմ կամքս. պտտաւ, միտքս է գալիս քո անամօթութիւնը: Երբ որ քո միւս ընկերքը վախչումէին և թագչումէին, որպէս զի երևէր թէ այս ատենական քննութիւնը լինում մէ ոչ նոցա յափշտակութեան, այլ սորա չարագործութեան վերայ, մի՞ թէ դու չէիր, որ յանձն առար այս սլաշտօնը մանաւանդ, որ գտանվէիր ատենական քննութեան մէջ և նստէիր՝ դատախազի հետ միասին: Այս դործի մէջ ոչինչ միւս խորհուրդ չկայ, բայց միայն, որ բոլոր մարդկութիւնը վերահասու լինի քո յանդգնութեանը և անամօթութեանը: Սեքստոս Բոսկիոսի սպանվելուց յետոյ ո՞վ եղաւ առաջինը որ իմաց տուեց դէպ ի Ամերիա. Մալլիոս Ղլաւկիան, որ յիշեցի ահա սորանից յառաջ, քո ճորտը և ընտանին: Ի՞նչ հարկաւոր էր, որ նա մանաւանդ իմաց տար այն բանը որ ամենեւին ոչինչ յարաբերութիւն չունէր դէպ ի քեզ, եթէ դու յառաջուց արդէն ոչինչ խորհուրդ արած չէիր նորա մահու և կալուածների մասին, և ոչինչ ամբարշտութեան կամ վարձատրութեան դաշն ոչ մի մարդու յետ կապած չէիր: «Եւր կամքով իմաց է տուել Մալլիոսը»: Ի՞նչ կար նորան այդ բանի մէջ, հարցանումեմ. կամ թէ, որովհետեւ եկած էր Ամերիա ոչ այս իսկ գործի

Համար, դիպուածով պատահել է նորան լինել առաջին խնաց տուռը այն բանի որ լաւ էր Հումի մէջ: Ինչ պատճառով եկած էր Ամերիա»։ Կարող չեմ, ասումէ, «մարդարեւնալ»։ Այն տեղ կը հասուցանեմ բանը, որ ոչինչ մարդարեւութիւն հարկաւոր չլինի: Ինչ խորհրդով խնաց է տուել նա Բոսկիոս Աստիտոյին նախապէս: Որովհետեւ Ամերիայումը դաւանեցումէին Աքրատոս Բոսկիոսի տունը, ամուսինը և դաւանինը, այլև այնքան ազգականք և արեւակիցք որ շատ սիրով և միաբան տալումէին միմեանց հետ, ինչպէս է պատահել, որ այս քո ճորար, քո ամբարշտութեան լրաբերը խնաց է տուել Տիտոս Բոսկիոս Աստիտոյին մանաւանդ: Աքրատոս Բոսկիոսը սպանեցել է, երկկոյեան հացկերութենից յետ դարով: Պետ ևս լուսացած էր, երբ որ խնացան այդ բանը Ամերիայում: Ինչ խորհուրդ ունի այս անհատոտայի վազողութիւնը, այս ահագին արագութիւնը և շտապութիւնը: Անմ հարցանում, թէ ով է զարկողը և սպանողը: Պետ չունիս երկիւղի պատճառ, Պաւակիւս. ես չեմ որոնում հանդերձդ, դուցէ թէ ունեցած էիր քո վերայ մի սուր. չէ, չեմ քրքրում ես: Այդ ոչինչ վերաբերութիւն չունի դէպ ի ինձ. որովհետեւ, թէ որի խորհրդով սպանեցած է նա, դաւանում եմ ես. բայց թէ որի ձեռքով զարկած ու սպանած է, անփոյթ եմ առնում: Ես վեր եմ կանխում այս միայն, ինչ որ պարզ և բացայայտ յուսանում է ինձ. քո ամբարշտութիւնը և ձեռքով շօշափելի իրողութիւնը: Մեր կամ թէ ինչ տեղից լսեց Պաւակիւսն. ինչպէս խնացաւ նա այդքան շուտով. դիցուք, նա լսել էր խոյն. բայց որ պատճառը ստիպեց նորան մի դիշերի մէջ այդքան ճանաչարհ կարելի ու անցանել. որ հարկեցուցիշ կարիքը բռնադատումէր նորան իւր կամքով ուղեորովի դէպ ի Ամերիա, այն ժաւանակին դուրս գալ Հումից և ոչ մի ժամ դիշերից հանգիստ չառնուլ:

ԴԼՈՒԽ 35.

Մի՞ թէ այդքան լուսափայլ իրողութենների մէջ պիտոյ էր խնդրել պատճառաբանութիւն կամ կշառապատութիւն տունել: մի՞ թէ այս բաները, որ լսեցիք դուք, կործում չէիք տեսանել աչքով, դատաւորք: Մի՞ թէ տեսանում չէք այն անբաղդին, անդիտութեամբ թէ ինչ պիտոյ է պատահէր նորան, վերադառնալով երեկոյեան հացկերութենից. արդեօք ձեր աչքի առաջն պատկերանում չէ՞ Պաւակիւսն կատարելով մարդապաշտութիւնը. արդեօք ներկայ չէ՞ այդ Տ. Բոսկիոսը. արդեօք քա իւր յատուկ

ձեռքով չէ՞ նստեցնում սայլի վերայ այն Ատամեդոնը ¹⁾, իւր կատարի չարազործութեան և անաստուած յաղթութեան լրարերը մի՞թէ նա չէ խնդրում, որ դա այն գիշերը արթուն մնայ, աշխատէ իւր վարձի համար, ինչքան կարելի է շուտով իմաց տայ Ասպիտային: Ինչ էր պատճառը, որ նա կամեցած էր նախ և յառաջ տեղեկութիւն տալ Ասպիտային: Չգիտեմ, միայն թէ տեսանում եմ Ասպիտային ընկեր այս կարուածների մէջ: Տասներեք ազարակներէջ երեք առաւել պատուականքը տեսանում եմ նորա ձեռքումը: Բաց ի դորանից, առաջին անգամը չէ, որ այսպիսի կասկածանքի տակ է ընկնում Ասպիտան. նա ստացել է իւր համար խոցատուակութեան արմուկներ շատ. բայց այս առաջինն է այսպիսի ձոխ և փառաւոր, որ Հռոմի մէջ ձեռք է բերվում. ոչ մի տեսակ սպանութիւն չկայ, որով նա այս և այն մարդը սպանած չլինէր, շատերը սրով, միւսները դեղատուութեամբ: Այլ և կարող եմ ես յառաջ բերել, թէ ինչ մարդիկ նա, ընդդէմ մեր նախահարց սովորութեանը, որ դեռ ևս չէին վաթսուեանայ, կամուրջից ցած է ձգել Տիրեր գետի մէջ ²⁾. այս բանը լսելու է նա, եթէ կամէր դուրս գալ որպէս վկայ, կամ թէ արդարեւ դուրս էր եկել նա (գիտեմ որ պիտի դուրս գայ): Թող տալ հանդէս մնանէ, արձակէ այն իւր սուամարը, որ ես կարող եմ ազացուցանել թէ գրել է ինքը Ելուկիոսը. որ և ասում եմ թէ ձեռքումը բռնած ցոյց է տուել Սեքստոս Բոսկիոսին և սպառնացել է, թէ այդ բոլորը որպէս վկայութիւն ասելու է նորա ընդդէմ: Ո՛վ փառաւոր վկայիս, դատաւորք. ով հարցասիրութեան արժանի ծանրաբարոյութեանս. ով սուտքինի և այնպէս մարդու կեանքին, որ դուք յօժարակամ պիտոյ է յարմարէիք ձեր բարիխիղճ՝ դատաւիճիւր նորա վկայութեանը: Յիրաւի, այնքան պարզ ու պայծառ տեսանելու չէինք դոցա չարագործութիւնքը, եթէ դոցա սիրտը կուրացուցած չլինէր ցանկութիւնը և ազահութիւնը և յանդգնութիւնը:

¹⁾ Աբելլէսի ձկնավարը, որ հռչակաւոր էր իւր արագավազ ձկանների պատճառով, որա հետ հեղեմաբար համեմատվում էր Գլաւիան, միտ դնելով նորա շուտափոյթ ձանապարհորդութեանը:

²⁾ Պիտոյ է իմանալ որ վաթսուեանայ մարդերին թոյլտուութիւն չկար Հռոմումը ներս մտանել վանդակապատի մէջ (seplio) իւրեանց կարծիքը տալու և եթէ կամէին դուրս գալու այն տեղ այն կամուրջի վերայով որ բերումէր դէպ ի վանդակապատը, կամուրջի գլխին յետ էին դարձուցանում նորանց. և այս տեղից յառաջացել է խօսքս senes depontani, կամուրջից վայր ձգած ալեւորք, այսինքն թէ դուք չունէին իրաւունք տալու իւրեանց կարծիքը ժողովի մէջ և պիտոյ է մերժվելին:

ԳԼՈՒԽ 36.

Մինը (Տ. Բոսկիոս Մագնոսը) նոյն իսկ աւրինահղութեան միջեց ուղարկել է մի թեւաւորված լրաբեր Ամելիա դէպ ի իւր ընկերը և վարժապետը, (Կապիտոն) որպէս զի, եթէ թաղուցանել ցանկանային ամենեքեան որ գիտէին թէ ով է չարագործութեան պատճառը, այնու ամենայնիւ ինքը պարզ ու պայծառ դնէր բոլորեցուն աչքի առաջ և իւր ամբարշտութիւնը։

Միւսը (Տ. Բոսկիոս Կապիտոն) — ով խայտառակութեանս — տալոց է վկայութիւն ևս ընդդէմ Սեքստոս Բոսկիոսին։ Որպէս թէ այժմ ինդիրը նորա վերայ էր, արդեօք պիտոյ էր հաւատալ նորա ասածին կամ թէ պատժել նորա գործը։ Եւ այսպէս մեր նախահարց սովորութեամբ սահմանադրած է, որ ամենափոքր գործերի մէջ մեծակարող մարդիկ ևս չունէին իրաւունք վկայութիւն տալ ինքեանք իւրեանց համար։ Աֆրիկանոս (կրտսերը) որի մականունը արդէն յայտնումէ թէ նա տիրապետել էր երկրի երրորդ աշխարհաբաժնին, տալու չէր վկայութիւն, եթէ ինդիրը վերաբերվէր իւր յատուկ գործին։ Բայց ես համարձակվում չեմ այդպիսի հոյակապ մարդու մասին ասել, թէ անհաւատալի կը լինէր, եթէ վկայութիւն տար։ Տեսնումէք այժմ, թէ ինչպէս ամենայն բան շրջած ու փոխված է դէպ ի աւելի վատ կողմը։ Եւրբ որ ասեման կանքնութիւն կայ գոյքի ու սպանութեան վերայ, վկայութիւն է տալու այնպիսի մարդ որ կալուածների ստացող և աւազակ է, այսինքն որ գնող և տիրապետող է նոյն իսկ կալուածների որոնց վերայ դատ է կատարվում, որ և հողացել է սպանել տալ այն մարդը որի մահու վերայ հարց ու խնդիր կայ։ — Այժմ, պատուական մարդ, ունին դու մի ասելի բան. լսիր ինձ. զգուշացիր որ ինքդ չմնասես քեզ. մեծ վտանգի մէջ է քո գլուխը. շատ բաներ արած ես դու ամբարշտութեամբ, յանդգնութեամբ, անիրաւութեամբ. մի բան մեծ յիմարութեամբ և յիրաւի քո յատուկ կամքով, ոչ Եւրոկիոսի խորհրդակցութեամբ. երբէք պիտոյ չէր քեզ դալ նստել այս տեղ. պատճառ, ոչ որ մէջ չէ բերում մի անլեզու դատաւազ և ոչ վկայ այնպիսի մարդ որ նստած էր ամբաստանողների աթոռի վերայ։ Սորա վերայ յաւերանումէ այն, որ այդ ձեր ցանկութիւնը այնու ամենայնիւ պիտոյ է լինէր մի փոքր աւելի ծածուկ և վարագուրված։ Այժմ ինչ կամի ամեն միւր ձեզանից լսել մեր բերանից, երբ որ ձեր գործերը այնպէս են, որ ասես թէ գիտութեամբ և խորհրդով արած էիք դուք, մեզ ձեռնառու լինելու և ձեզ

ինքններիդ մեասելու: Եկեք այժմ, դատաւորք, քննենք այն բաները որ յետ սպանութեանը եղել են իսկոյն:

ԳԼՈՒԽ 37.

Դէպ ի Վօլատերէ, 1. Սուլայի բանակը, իմաց են տալիս Աքքստոս Բոսկիոսի մահը չորս օրից յետոյ: Հարցանվումէ այժմ նոյնպէս, ո՞վ էր ուղարկել այդ լրագրերը. մի թէ բացայայտ չէ, որ նոյն մարդն է եղած, որ դէպ ի Ամերիա իմաց էր տուել: Խրիզոգոնոսը հոգաբարձու է լինում, որ նորա կաւ ուսածքը իսկոյն վաճառվին, որ իբրև թէ ծանօթ չէր ոչ կալուածատիրոջը և ոչ նորա գոյքին: Բայց ինչպէս մտաբերել է նա փափագել մի անյայտ, երբէք չտեսած մարդու ազարանների: Վուք սովոր էք, դատաւորք, լսելով մի այս տեսակ բան, ասել իսկոյն. «հարկաւոր է, որ մի մարդ այն ազատ քաղաքից կամ թէ մի դրացի ասած լինէր. նոքա շատ բաներ յայտնումեն. նոցա բերանով շատ մարդիկ մատնվումեն»։ Ոչ. այս տեղ պատճառ չկայ, կասկածելի համարելու իմ ասածը. ես այդպէս բացախօսելու չէի այս տեղ. հաւանական է, որ Բոսկիոսները այդ բանը իմաց են տուել Խրիզոգոնոսին. պատճառ, յառաջուց արդէն ունեցել են նոքա բարեկամութիւն Խրիզոգոնոսի հետ: Թէպէտ Բոսկիոսները իւրեանց նախահարցից ժառանգել են շատ և հին պաշտպանների և հիւրասէր բարեկամներ, բայց հրաժարվելով յարգել ու մեծարել այդ բոլորը, դիմել են Խրիզոգոնոսի պաշտպանութեան ու հովանաւորութեան տակ: Այս բոլոր բաները կարող եմ ասել ճշմարտութեամբ. բայց այս դատի մէջ հարկաւոր չէ կշռ աղատութիւն: Դեռ քեանք, հաւատարի եմ ես, ուրանալու չեն որ Խրիզոգոնոսը իւրեանց յատուկ դրդողութեամբ ձեռնամուխ է եղել այս կալուածներին: Եթէ դուք, դատաւորք, ձեր աչքով տեսանէք թէ ով էր վարձ ստացողը ծանուցարարութեան մասին, կարող էիք երկբայել թէ ով է ծանուցել: Ուրեմն ի՞նչ մարդիկ են այս կալուածների մէջ, որոնց Խրիզոգոնոսը բաժին է տուել. երկու Բոսկիեանքը. մի թէ չկայ մի այլ դք. ոչ որք, դատաւորք: Սորանից յետոյ մի թէ երկբայութիւն կայ, որ նոքա այս յափշտակութիւնը յանձնել են Խրիզոգոնոսին, որ տուել էր նոցա իւրեանց բաժինը այդ յափշտակութենից:

Թող այժմ նոյն իսկ Խրիզոգոնոսի դատողութիւնը Բոսկիոսների արարքի վերայ նկատենք: Եթէ Բոսկիեանքը այդ ձեռնարկութեան մէջ արած չէին ոչինչ աշխատութեան արժանի բան,

ընդէր ապա այդքան մեծ վարձատրութիւնը ստանումէին Խրիզոգոնոսից: Եթէ նորա ոչինչ միւս բան արած չեն, բայց ի ծանօթութիւն տալուց, մի թէ բաւական չէր, շնորհակալութիւն միայն մատուցանել սոցա: Այլ երջապէս, ասինք թէ նա շատ աղնուամտաբար է վարվել, բաւական չէր մի մեծարական ընծայ: Ինչու համար այդքան մեծ արժողութեամբ երեք ագարակ խնայն տրվում են Սապիտոյին. ինչու բոլոր մնացածը միասին սեփականում են իւրեանց այդ Բոսկիոսը և Խրիզոգոնոսը: Մի թէ պարզ ու պարզաւ չէ, դատաւորը, Խրիզոգոնոսը վերահասու լինելով դործին, թող է տուել այս կողմաւոր Բոսկիոսներին:

ԳԼՈՒԽ 38.

Տասն նախապատիւ մարդերի մէջ որպէս պատգամաւոր գալիս է բանակը, Սապիտոն. այդ մարդու բոլոր կեանքը, բնասորութիւնը և բարքութիւնը հասկացէք նոյն իսկ պատգամաւորութենից: Եթէ դուք վերահասու չլինիր, դատաւորը, թէ ոչինչ պարտականութիւն, ոչինչ իրաւունք այնքան սուրբ և անարատ է, որ նորա ամբարշտութիւնը և դրժողութիւնը չբռնաբարէր և չկրճատէր, ապա կարող էիք պատգամական մարդ համարել նորան: Վա արգելք է լինում, որ Սուլան չտեղեկանայ այս բաներին. միւս պատգամաւորներին խորհուրդքը և կամքը յայտնում է Խրիզոգոնոսին, զգուշացնում է նորան որ թոյլ չտայ դործին հստապարակութիւն ստանալ. ցոյց է տալիս, որ եթէ խափանվի կալուածներին վաճառարկութիւնը, ապա զրկվելու էր նա մեծ արծաթից և ինքը ընկնելու էր զխապարտութեան վանդի տակ. խնդրում է նորանից կրկին և դարձեալ, խաբել սորանց որ իւր հետ միասին ուղարկած էին. յիշեցնում է նորան շատ անգամ, որ զգուշանայ ցոյց տալուց սոցա թէ նենգութեամբ խաբված էին. նորա հետ խորհրդակցում է սոցա ընդդէմ, սոցա խորհուրդքը յայտնում է նորան. նորա յետ իւր բաժինը պայմանաւորում է. միշտ յապարկելով մի փոքր ևս յետ ձգելով, փակում է սոցա առաջի բոլոր մուտքերը գէպ ի Սուլան: Հուսկ յետոյ դորա քաջաբերելով, խորհուրդ տալով և խափանելով, պատգամաւորքը չեն մօտենում Սուլային. այսպէս ահա, այդ Խրիզոգոնոսի արդարաւնութեամբ կամ մանաւանդ թէ խարդախութեամբ խաբված (սոյն բանը կարող էք դուք իմանալ ինքներեց, եթէ դատաւորը կամենար պահանջել նոցանից վկայութիւն տալ), փոխանակ տալով թեան յետ ևն ստանում իւրեանց տուն մի սուտ և ունայն յոյս: Մատ-

նաև որ իրողութենների մէջ եթէ մի մարդ իւր խնամարկութեան յանձնած գործը ոչ թէ միայն դաւաճանութեամբ լլուցած լինէր իւր շահախնդրութեան կամ օգտի պատճառով, այլև անիոյթ արած լինէր. այդպիսին մեր նախահարց կարծիքով համարվումէր մի շատ նախատական գործի տէր: Այս պատէս, մի անիոյթ արած յանձնառութեան համար սահմանած է ոչինչ պակաս նախատալից դատաստան, քան թէ դողութեան համար. կարծեմ, այն պատճառով, որ ինչ գործերի մէջ կարող չենք ինքնեւս ներկայ դատնվել, դոցա մէջ որպէս փոխանորդ մեր յատուկ գործախառնարութեանը կարգվումէ բարեկամների հաւատարմութիւնը. ով որ քակտումէ այս հաւատարմութիւնը, նա թշնամաբար յարձակվումէ ամենեցուն ընդհանուր պատասարանի վերայ և ինչքան կարող էր խառնակումէ կեանքի ընկերակցութիւնը: Պատճառ, մեք կարող չենք ամենայն բան մեր ձեռքով առնել. մինը այս բանի մէջ և միւսը այն բանի մէջ աւելի օգտակար է. այդ խորհրդով հաստատվումէն բարեկամութիւնը, որ հասարակաց բարին փոխադարձ սպասարկողութեամբ կառավարվի: Ինչո՞ւ յանձնառու ես լինում դու մի գործի, եթէ կամ անիոյթ ես առնելու նորան, կամ թէ շրջելու դէպ ի քո անձական օգուտը. ինչո՞ւ առաջարկում ես դու ինձ քո շնորհը, և կեղծաւոր բարեկամաւորութեամբ փնտրում ես և խաբանում ես իմ օգուտը. դնո՞ւ կորի՛ր. ուրիշի ձեռքով յառաջ կը տանեմ իմ գործը: Վու՞ր վեր ես առնում քո վերայ մի պարտախնդրութեան բեռն որ կարծում ես թէ կարող էիր տանել. այդ բեռը ամենևին ծանր չէ երևում նոցա, որ ինքեանք թիթեւամիտ չեն երբէք:

ԳԼՈՒԽ 39. Ուրեմն, այն պատճառով նախատական է այս յանցանքը որ պղծումէ երկու ամենասուրբ բան՝ բարեկամութիւնը և հաւատարմութիւնը. պատճառ, ոչ ոք զրեթէ գործ չէ յանձնում ոչ ում, եթէ ոչ, բարեկամի, և ոչ ում հաւատում չէ, եթէ ոչ նորան որին կարծումէ հաւատարիմ: Ուրեմն ամենապատար մարդու գործ է, քակտել միանգամայն և բարեկամութիւնը և խաբել նորան, որ չէր լինելու վշտացած, եթէ հաւատացած չլինէր: Այսպէս չէ: Ով որ ամենաթեթեւ գործերի մէջ անիոյթ է առնում յանձն արած բանը, պիտոյ է դատապարտվել ամենանախատ դատաստանով. բայց մի այդպիսի մեծակշիռ գործի մէջ, երբ որ նա, որին յանձնած ու հաւատացած են մեռածի բարի անունը,

կենդանու գոյքը, մեռածի վերայ բերումէ վատահամբաւութիւն
 և կենդանու վերայ չքաւորութիւն, այդպիսին արժանի է ոչ թէ
 դուրս հանվելու պատուաւոր մարդերի շարքից, այլ և քաղաքական
 ընկերութենից: Ամենափոքր մասնաւոր գործերի մէջ ևս անփոյթ
 առնելը իւր խնամարկութեան յանձնած բանը լինումէ յանցանք
 և դատվումէ նախատական դատաստանով, վասն զի, եթէ կարգով
 դնար բանք, պիտոյ է անհոգ լինէր նա, որ յանձն էր արել, և ոչ
 թէ նա որ յանձն էր առել. բայց այնպիսի մեծ գործի մէջ որ հրա-
 պարակաբար (աղատ քաղաքի անունով) վարված է, ով որ իւր ան-
 փութութեամբ ոչ թէ վնասել է մի մանաւոր օգտի, այլ խարդա-
 խութեամբ սպաւանել է և կեղտոտել նոյն իսկ պատգամաւորու-
 թեան սրբութիւնը. այնպիսին ինչ պատիժ պիտոյ է կրել վերջումը,
 կամ թէ որպիսի դատաստանով դատապարտվէր: Այլ թէ Աքսառոս
 Բոսկիոսը այս գործը մասնաւորապէս յանձնած լինէր նորան, որ
 սա Խորիզոգոնոսի հետ որպէս միջնորդ խօսէր և վճռէր բանը, այլ և
 վաւերաբար խոստանար ձեռնառն լինել, եթէ ինչ և իցէ հարկա-
 ւոր կը համարվէր. նա որ յանձն էր առած կատարելու գործը,
 եթէ դորանից մի փոքր բան իւրացուցանէր, մի թէ դատապարտ-
 վելով իրաւարարի բերանով, չէր հատուցանելու վնասը և չէր կո-
 ռուսանելու իւր բարի անունը: Բայց այժմ ոչ թէ մի այսպիսի
 գործ Աքսառոս Բոսկիոսը յանձնել է նորան, այլ ուր շատ աւելի մե-
 ծակշիւ է, նոյն իսկ Աքսառոս Բոսկիոսը, նորա բարի անունը, նորա
 կեանքը և բոլոր գոյքը Ամերիայի խորհրդականներին ձեռքով հա-
 պարակաբար յանձնած են Տիտոս Բոսկիոսին. և դորանից Տ. Բոս-
 կիոսը ոչ թէ մի փոքրիկ, աննշան բան իւրացուցել է, այլ սորան
 բոլորովին դուրս է վարել իւր կալուածներից. ինքը երեք ազարակ
 պայմանախօսել է իւր համար. խորհրդականների և բոլոր աղատ
 քաղաքացիների կամքը յարդել է նոյնքան փոքր, ինչքան իւր
 յատուկ հաւատարմութեան պարտքը:

ԳԼՈՒԽ 40.

Տեսէք ահա և այլ միւս բաները, դատաւորք,
 որ խելամուռ լինիք թէ ոչ մի չարագործութիւն կարելի չէ մտքով
 նկարագրել, որով սա չարականած լինէր իւր անձը: Փոքր բանե-
 րի մէջ խաբել իւր ընկիրը շատ նախատեսելի գործ է. այնքան ևս
 նախատեսելի է, ինչքան անփոյթ առնելը մի յանձնառած գործ:
 Այլ յիրաւի. վասն զի նա որ մի գործի հազորդակից է առնում
 միւսը, մտածումէ օգնութիւն ձարել իւր համար. ուրեմն որքի հա-

ւատարմութեան մէջ պիտոյ է՛նա պատասպարան գտանէ, եթէ խաբւ
 վումէ այն մարդու խարդախութեամբ, որին հաւատացել էր իւր
 անձը: Արդարեւ, առաւելորայէս պատժելի են այն յանցաւորու
 թիւները, որոնցից և առաւել դժուար էր զդուշանալ յառաջուց:
 Մեք կարող ենք փակ և ծածուկ լինել դէպ ի օտարքը. բայց հար
 կաւոր է, որ մեր մտերիմքը շատ բաներ տեսանէին պարզ և բաց.
 այլ մեր ընկերից ինչպէս կարող ենք զդուշանալ. եթէ դորանից
 երկիւղ անդամ կրումենք, պիտոյ է վշտացնելնք բարեկամութեան
 իրաւունքը: Այսպէս, իրաւացի մեր նախահարքը անարժան են
 համարել բարի մարդերի շարքում դնել նորան որ իւր ընկերին
 խաբած էր: Բայց Տիտոս Բոսկիոսը ոչ թէ մի հաւ ընկեր արծա
 թի հաշուի մէջ խաբել է, — որ թէպէտ ծանր գործ է, այնու ա
 մենայնիւ մի կերպով տանելի է երևում, — այլ ինն շատ պատուե
 լի մարդիկ, նոյն պաշտօնի, պատգամաւորութեան, պարտականու
 թեան և յանձնարարութեան մէջ ընկերք, մղորեցուցել է, խա
 բել է, անիոյթ է արել, մտանել է ոստիներին, ամենայն խարդա
 խութեամբ և նենդութեամբ պատրել է: *Արքա, որ ոչինչ կասկա
 ծանք չունէին այդ ամբարշտութեան մասին, որ կարողացած չէին
 երկիւղ կրել իւրեանց պաշտօնակից ընկերից, նկատած չեն նորա չա
 րութիւնը, հաւատացել են նորա ունայն խօսքին: Այսպէս այժմ,
 այն ամենապատուելի մարդիկը դորա դարանապօրծութեան պատ
 ճառով համարվումեն անզգոյշ և աննախատես, դա, որ սկզբումը
 եղել է մտոնող, ապա փախտաւան, որ նախ իւր ընկերների խոր
 հուրքը յայտնել է ոստիներին, յետոյ ընկերակցութիւն է հաւ
 տատել նոյն իսկ ոստիների հետ, այժմ վախեցնումէ ևս մեզ և ահ
 է տալիս, ըստ որում փարթամացած էր երեք ագարակներով,
 այսինքն իւր ամբարշտութեան վարձերով: Այդպիսի կեանքի մէջ,
 գտանկու էք դուք և այս չարագործութիւնը որի վերայ այժմ դա
 տաստան է կատարվում: Յիրաւի տարտ է ձեզ այսպէս քննել. ուր
 կը տեսանէիք շատ ազահութեան, շատ յանգգնութեան, շատ ամ
 բարշտութեան, շատ նենդութեան գործեր, այն տեղ ևս պիտոյ էր
 մտածել ձեզ թէ թագուցած կայ մարդասպանութիւնը այնքան
 միւս խայտառակ գործերի մէջ: Թէպէտ այս ևս ոչ թէ ծածկած
 չէ, այլ այնքան բաց և մերկանդամ դրած է աչքի առաջ, որ ոչ
 թէ այն չարագործութեններից, որ յայտնապէս կան նորա մէջ,
 հասկացվումէ այս, այլ սորանից ևս անհերքելի ապացոյցանվու

մէ, եթէ որ և իցէ բան նոցանից զուցէ թէ կարող էր տարակուսելի լինել: Ի՞նչ է ապա հետեւում սորանից, հարցանումեմ, դատաւորք: մի թէ այն աւագակապետը երեւումէ թէ արդէն ուրացել է բոլորովին իւր սուսերամարտութեան արուեստը կամ թէ այդ աշակերտը մի բանով պակաս է իւր վարժապետից: Հաւատար է ագա-հութիւնը, նման է ամբարշտութիւնը, նոյն է անամօթութիւնը, երկուորեակի պէս զուգակից է յանդերձութիւնը:

ԳԼՈՒԽ 41. Այժմ, որովհետեւ վարժապետի հաւատարմութիւնը ճանաչել էք, ճանաչեցէք և աշակերտի արդարութիւնը: Յառաջուց արդէն ասացի ես, թէ շատ անգամ պահանջած են զոցանից, որ թոյլ տային երկու ծառայք տանջողական հարցաքննութեան տակ ձգել: Գու միշտ, Տ. Բոսկիոս, հրաժարվեցար զորանից: Հարցանումեմ քեզանից. պրիօք նոքա որ պահանջումէին, անարժան էին լցուցանելու իւրեանց ինդիքը, թէ նա, որի համար նոքա պահանջումէին, չէր շարժում քո սիրտը, կամ թէ նոյն իսկ դործը երեւումէր քեզ անարդար: Պահանջումէին մեր քաղաքական ընկերութեան երեւելի և անարատ մարդիկ, որոնց անունը յառաջ արդէն տուեցի, մարդիկ որ այնպիսի վարք են ունեցել և այնպէս պատկառելի են հռոմէական ժողովուրդի աչքում, որ ինչ որ ասէին, ամենայն ոք համարելու էր արդար: Եւ նոքա պահանջումէին մի թշուառական և անբաղդ մարդու համար, որ յոժար էր տալ իւր անձը խաչելու, միայն թէ քննութիւն լինէր իւր հօր մահու վերայ: Այլե բանը այնպիսի կերպով էր պահանջվում քեզանից, որ ոչինչ խախտ չկար, արիօք կամէիր դու հրաժարվել նորանից, թէ խոստովանել չարագործութիւնը: Գործը այսպէս լինելով, հարցանումեմ քեզանից, ինչու հրաժարվեցար դու: Կոյն իսկ ծառայքը, իմ կողմից, ոչ մեղադրումեմ և ոչ արդարացնումեմ: Բայց որովհետեւ տեսնումեմ թէ դուք ամենայն կերպով աշխատումէք խախտել ծառաների հարցաքննութիւնը, կասկածելի է. բայց որովհետեւ նոքա ձեր մօտ մեծ պատիւ են վայելում, ուրեմն անտարակոյս պիտոյ էր նոցա մի բանի տեղեակ լինել, որ եթէ ասէին, լինելու էր ձեզ կորստաբեր: «Անպատշաճ էր տանջել ծառայքը, նոցա բերանից դուրս հանելու մի վկայութիւն ընդդէմ իւրեանց տէրանց.» Մի՞ թէ լինումէր այդպէս. պատճառ, Աք. Բոսկիոսը պարտաւորված է, և ոչ իսկ դուք, երբ որ քննութեան տակ էին ծառայքը, ասումէք ձեզ նոցա տեսա՞ք:

«Նորա Խրիզոգոնոսի մօտ են») Այդպէս ևս կարծուամբ նոյա ուսումնականութեամբ և նուրբ քաղաքավարութեամբ զմայլված, իւր ամենասիրելի և ամենաշնորհազարդ մանուկների մէջ, որ ընտրած էին այդքան շատ և ականաւոր ստրուկներից, կամի պահել սորանց, այս գրեթէ մշակ մարդիկը, շինական տանուտիրոջ ամերինեան դպրոցից դուրս եկած: Ոչ. այդպէս չէ, դատաւորք. հաւանական չէ, որ Խրիզոգոնոսը սիրել է սոցա գիտնաւորութիւնը և քաղցր բարքը, որ նա ճանաչել է նոցա շրջանկատու թիւնը և հաւատարմութիւնը գոյքի անտեսութեան մէջ: Այց մի բան, որ ծածկած է, որ ինչքան աւելի աշխատումեն նորա անհետ կացուցանել և խոր թաղել, այնքան առաւել դուրս է պարզվում և բացափայլում:

ԳԼՈՒԽ 42.

Ինչպէս է ապա գործը: Խրիզոգոնոսը իւր չարագործութիւնը ծածկելու համար չկամի, որ հարցաքննութիւն կատարվի սոցա վերայ: Ամենեին ոչ, դատաւորք. ոչ ամենայն բան կարծուամբ թէ յարմարվումէր ամենայն մարդու: Աս Խրիզոգոնոսից, իմ մասին, ոչինչ այդպիսի կասկածանք չունիմ, և այս առաջին անգամը չէ, որ յիշուամ այդ բանը: Ձեր միտքը կը դայ, որ ևս սկզբումը բաժանել եմ դասը մեղապարտութիւն, որի պատճառաբանութիւնը թոյլ տուած է Աշուկիտսին, և յանդգնութիւն, որի պաշտօնը դրած է Բոսկիոսների վերայ: Ինչ չարագործութիւն, ամբարշտութիւն, ապանութիւն որ կայ, այդ բոլորը պիտի սեփական լինի Բոսկիոսներին: Խրիզոգոնոսի չափազանց շնորհալայելութիւնը և կարողութիւնը ստացինք թէ վնասակար է մեզ և ամենեին անտանելի, և թէ ձեր ձեռքով, ըստ որում տուած է ձեզ իշխանութիւն, ոչ թէ միայն պիտոյ է թուլացնվի, այլև պատժվի: Աս այնպէս եմ մտածում. ով որ կամենումէ, որ հարցաքննութիւն կատարվի նոցա վերայ, որ յայտնի է թէ ներկայ են գտանված ապանութեան միջոցին, նա ցանկանումէ գտանել ճշմարտութիւնը. ով որ հրաժարվումէ դորանից, նա թէև խօսքով համարձակվում չէր, բայց գործով անտարակոյս խոստովանումէ իւր չարագործութիւնը: Սկզբումը ասացի, դատաւորք, թէ ևս կամք չունիմ աւելի բան խօսել դոցա ամբարշտութեան վերայ, քան թէ դատը պահանջումէր և նոյն իսկ հարկաւորութիւնը ստիպումէր: Պատճառ, և շատ բաներ կարելի է յառաջ բերել և ամեն միւր նոցանից շատ փաստերով հաստատել: Բայց ևս որով

հետև ականայ և հարկին տեղիք տալով գործակատար եմ, ոչ երկար և ոչ ևս շրջանկատ կերպով կարող եմ յառաջ գնալ: Ինչ բաներ ամենևին կարելի չէր լուծեամբ անցանել, վեր ի վերոյ շափեցի դորանց, դատաւորք. ինչ բաներ կասկածանքի վերայ են հիմնաւորված, դոցա վերայ եթէ սկսանէի խօսել, հարկաւոր կը լինէր մի երկար բանախօսութիւն. վասն որոյ դորանց թողում եմ ձեր խոհականութեանը և կշռադատութեանը:

ԳԼՈՒԽ 43. Այժմ գալիս եմ դէպ ի այդ ոսկիանուն 1)

Խորիզոգոնոսը, որի անուան տակ փակված է բոլոր ընկերութիւնը. որի մասին, դատաւորք, չգիտեմ թէ որպէս խօսք գտանեմ, կամ թէ որպէս լուռ մնամ: Այս ան զի, եթէ լուռ եմ կենում, խօսելի նիւթի առաւել մեծ մասը պիտոյ է բաց թողում, իսկ եթէ խօսու մեմ, երկիւղ ունիմ մի գուցէ ոչ թէ միայն նա — որի մասին հոգս չունիմ — այլ և միւս շատերը կարծէին իւրեանց անձը վշտացուցած. թէպէտ այնպէս է գործի դրութիւնը, որ կալուածների վաճառողների հասարակաց գործի ընդդէմ խօսելի բանը երբէք կարող չէր չափազանց երևել: Այս ան զի այս ներկայ գործս արդարեւ նորանշան ու անսովոր է: Սեբս. Բոսկիոսի կալուածների գնողը է Խորիզոգոնոսը: Ասիս և յառաջ քննեմք այս. թէ այն մարդու կալուածքը ինչ կերպով են վաճառվել կամ թէ ինչպէս կարողացան վաճառվել: Այս բանը հարցանում եմ եւ ոչ այն պայման վ, դատաւորք, որ կամէի ասել թէ անարժան գործ է եղած վաճառել մի անպարտ մարդու կալուածք. թէպէտ և թոյլ տայինք և ազատաբար ասէինք թէ Սեբս. Բոսկիոսը չէ եղած այնպիսի մեծակշիռ մարդ քաղաքական ընկերութեան մէջ, որ մեք ողբայինք նորա վերայ. մանաւանդ: Այլ այս եմ հարցանում եւ, ինչպէս այդ իսկ օրէնքով որ գոյքերի հրապարակաւ վաճառարկութեան մասին կայ — Այլերիոսինն 2) է դա թէ Առնեկիոսինը 3), չեմ իմացել,

1) Որ դառն ականարկութիւն Խորիզոգոնոսի ստրկական պաշտօնի վերայ. պատճառ հաւանական է, որ նա ստացել էր այդ անունը (յունական. բառիցս Խորիզոն, ոսկի, և Գոնոս, ծնունդ) որպէս ստրուկ:

2) Այս օրէնքը տուած էր Ալալերիոս Ֆրակկոսից նորա առ ժամանակ իշխանութեան միջոցին 671 թուակ. Հռոմի հիմնարկ. յետոյ. այդ օրէնքով Սուլլան դարձել էր հիւպատոս այնպիսի կարողութեամբ որ յառաջուց արդէն հաստատած էր ինչ որ նա առնելու էր, և ունէր իրաւունք առանց քննութեան սպանել տալու ամենայն որ:

3) Առնեկիոս Սուլլան օրէնք էր տուել թէ ոչ որ չունի համաճակութիւն օգնել մի դատաւարութիւն, և թէ նորա գոյքը պիտոյ է վաճառվելին արքունի գանձատան օգտի համար:

և ոչ իսկ զիտեմ¹⁾ — այլ այդ իսկ օրէնքով Սեքս. Բոսկիոսի կալուածքը ինչպէս կարողացան վաճառվել: Վասն զի ասում են թէ այսպէս է զրաժ, որ ոչոք գոյութեամբ են, որ դատաւարութեամբ են. որոնց շարքումը չէ Սեքս. Բոսկիոսը. կամ ինչ նոյա որ հաւատարմութեան ի բանակի Գեղարմաշ էին: Այն միջոցին, երբ կային որ և իցէ պատերազմական բանակներ, Սեքս. Բոսկիոսը Սուլայի բանակումն էր: Սորանից յետոյ, երբ որ դադարել էին զինաշարժութենից, Սեքս. Բոսկիոսը վերադառնալով երկրոյն հացկերութենից, սպանվել է ռոմի մէջ: Այն նա սպանվել է օրէնքով, ապա խոստովանում են, որ իրաւացի օրէնքով վաճառվել են և նորա կալուածքը. իսկ եթէ բացայայտ է, որ նա սպանված է ընդդէմ ամենայն, ոչ թէ միայն Հին, այլև նոր օրէնքների, ապա որ իրաւունքով, ինչ կանոնով կամ թէ որ օրէնքով վաճառված են կալուածքը, հարցանում են:

ԳԼՈՒԽ 44. Ո՛ւմ են վերաբերվում այս խօսքերս, հարցանում են դու, Արտակիոս: Այն նորան, որին դու կամենում ես կարծում ես: Որովհետեւ թէ իմ բանախօսութիւնը սկզբից և թէ նորանորինակ առաքինութիւնը միշտ արդարացուցել է նորան: Աստուծոյ թէ այս բոլորը արել է Խրիզոստոսը խարդախութիւն դործելով, ստութեամբ վատահամբաւելով Բոսկիոսին որպէս վատ քաղաքացի, ասելով թէ նա սպանված է հակառակորդների մէջ, թոյլ չտալով որ սոյն այս բաների մասին Ամերիացոց պատգամաւորների բերանից անդեկանայ 1. Սուլան: Վերջապէս և այն մասին երկբայութիւն ունիմ ես, թէ այս կալուածքը առհասարակ վաճառած էին. այդ բանը եթէ թոյլ կը տայիք դուք, դատաւորը, կը բացայայտվի յետոյ ²⁾: Վարժեմ, ասած կայ օրէնքի մէջ, մինչև որ թուականը կարող էին լինել յայտարարութիւնք և հրապարակական վաճառարկութիւնք, այսինքն մինչև արտաքին խնդիր: Մի քանի ամսից յետոյ սպանված է մարդը և ասվում է թէ վաճառվել էին կալուածքը: Արդարեւ, այս կալուածքների եկամուտը կամ երբեք մտած չեն հրապարակական արձանագրութենների մէջ, և մեք այդ վատթարահոգի մարդու ձեռքում

¹⁾ Վիկերոնը պիտոյ է անդեակ լինել այս օրէնքին, բայց նա երևում է թէ դիտաւորութեամբ այսպէս է խօսած, որ խոհեմութեամբ խնայէ Սուլային, որպէս թէ կարող էր այդ օրէնքը տուած լինել Վալերիոսին:

²⁾ Ճառի այս մասը, որ պիտոյ է հանդէս գար 45 և 46 գլուխներումը կորել է ժամանակների փոթորկի մէջ. կորուստ անշափ ցաւելի:

աւելի խորամանկութեամբ խաղալիք ենք քան թէ մտածումներ. կամ, եթէ ներս են մտած, ապա հրապարակական արձանագրութիւնքը որ և իցէ կերպով ազաւաղված են: Պատճառ, բացայայտ է, որ կալուածքը օրէնքով կարող չէին վաճառվիլ: Հասկանումեմ ես, դատաւորք, որ ես ժամանակից յառաջ քրքրումեմ այս բաներս, և համարեմ թէ սխալվումեմ, ըստ որում ես, որ պարտական էի Սեքս. Բոսկիոսի գլուխը վտանգի տակից հանել, չնչին բանի հոգսում էի: Պատճառ, նորա ցաւը արծաթի վերայ չէ, նա չէ կռոււմ որ և իցէ սեփական օգուտ. ոչ. նա կարծումէ թէ հեշտ տանելու էր իւր չքաւորութեանը, միայն թէ ազատվէր այս անարժան կասկածանքի տակից և այս հնարաստեղծ մեղադարաւթեանից: Բայց, խնդրումեմ ձեզանից, դատաւորք, որ այս մի քանի խօսքս որ մնումեն ասելու, այնպէս լսէք, որ կէս մի ընդունէիք դորանց որպէս իմ համար յատկապէս ասած, և կէս մի Սեքս. Բոսկիոսի համար: Ինչ որ ինձ անարժան և անասնելի է երևում, և ինչ որ, իմ կարծիքովս հասանումէր ամեններիս, եթէ նախատեսութեամբ հոգաբարձութիւն չառնենք, այդ հրատարակումեմ ես իմ կողմից յատկապէս, իմ սրտի զգայութենից ու ցաւից: Ինչ որ վերաբերվումէ սորա կեանքի պատահարին և պաշտպանութեանը, արդէն մեր ճառի վերջումը կը լսէք դուք, դատաւորք, ինչ որ սա կամէր ասել իւր համար և ինչ պայմանով լինելու էր բաւական:

ԳԼՈՒԽ 45.

Եւ իմ յօժարութեամբ, հեռացնելով Սեքս. Բոսկիոսը, հարցանումեմ Խրիզոգոնոսից, այս բանս. նախ, ինչո՞ւ համար մի պատուական քաղաքացու կալուածք ծախված են. երկրորդ, ինչո՞ւ համար կալուածքը այն մարդու որ հակառակորդների մէջ ևս սպանված չէ, վաճառված են, որովհետեւ օրէնքը դրած է ընդդէմ նոցա միայն. երրորդ ինչո՞ւ մի քանի ժամանակ այն օրից յետոյ որ յառաջուց որոշած է օրէնքի մէջ, վաճառւած են. չորրորդ, ինչո՞ւ այդքան չնչին գնով: Եթէ այս բոլորս կը կամենար նա, ինչպէս սովոր են առնել վառթար և ամբարիշտ ազատատուրութիւն, ընծայել իւր հովանաւոր տիրոջը, ապա ունայն էր նորա աւրածը: Պատճառ, ոչ դք չկայ, որ չիմանար թէ դործերի ահագին բազմութեան մէջ, շատ մարդիկ շատ բան, մի մասնով, Լ. Սուլլայի անդիտութեամբ արած են: Հաւատալի է, որ այս դործերի մէջ մի բան անդիտութեամբ անց կենար աչքի մօտից. ոչ թէ հաւատալի է, դատաւորք, այլև անկարելի է այլապէս: Եւ արդարեւ,

եթէ ամենաբարի Լւսկիտեր մեծ աստուածը, որի ակնարկութեամբ և հրամանով կառավարվում են երկինք ու երկիր և ծովերը, շատ անգամ սաստիկ հողմերով կամ թէ տարապայման փոթորիկներով կամ թէ չափից դուրս ջերմութեամբ, կամ թէ անտանելի ցրտութեամբ վնասել է մարդերի, կործանել է քաղաքներ, աւերել է պտուղներ. որոնցից ոչ մինը կործանութեան պատճառով, աստուածեղէն խորհրդով, այլ բնական հարկաւորութեամբ և տարերքի կարող ազդեցութեամբ համարում ենք եղած, բայց դորա հակառակ տեսանում ենք որ այն բարեքը որ վայելում ենք, լոյսը որով ուրախանում ենք, շունչը որ քարշում ենք, տրվում են մեզ և մասնաւորվում են նորանից. ապա ինչու պիտի զարմանանք, որ Լ. Սուլան այն միջոցին, երբ կառավարում էր թագաւորութեան ղեկը, նաւապետում էր տիեզերքը և քաղաքական կարգերով հաստատում էր իշխանութեան մեծութիւնը որ սրով վերստին ստացել էր, կարողացել չէ մի քանի բաների ուշադիր գտանվել: Ապա թէ ոչ. սորան վերայ պիտոյ էր զարմանալ, որ մարդկեղէն միտքը ըմբռնել չէր այն բանը, որին և աստուածեղէն զօրութիւնը կարող չէր հասանել: Բայց թողունք այս բաները որ եղած են արդէն. այն բաներից որ այժմ մանաւանդ լինում են, մի՞ թէ կարող չէ ամենայն դեպ հասկանալ, որ բոլոր գործերի չար հեղինակը և հնարագործողը էր միայն Խրիզոգոնոսը, որ դատախազ է վեր կացել ընդդէմ Սեբս. Բոսկիոսին, որ պատճառ է տուել այս ատենական քննութեանը. . . . որի մէջ Լչրուկիոսը ասում է թէ վարձի համար կատարում է ամբաստանողի գործ. պակաս է այս քեզ ու քոյր բան.

ԳԼՈՒԽ 46. Ոչ այնպէս յարմարաւոր և բարեկարգ կարուած մտածում են թէ ունէին նոքա որ Սալենտիայի կամ թէ Բրուտտիացոց սահմանումը ունէին դորան, ուստի հապիւ թէ երեք անգամ տարու մէջ կարող էին լուր ստանալ ¹⁾:

Պոցանից միւսը ²⁾. քո առաջը ցած է իջանում պալատիկեան սարից և իւր ապարանքից. իւր վայելութեան համար ունի մի գեղեցիկ, քաղաքամօտ ագարակ և այլ միւս կալուածներ, բոլորը

¹⁾ Միտք բանին այս է. Միւս ազատատուկքը Սուլայի բաւական են հեռաւոր, սրտուղի և ոչ այնքան պաղարեի հողարածիկներով և ազաբակներով. լայն Խրիզոգոնոսը ունի քաղաքին մօտ, շատ յարմարաւոր, շատ բարեկարգ և շատ պաղարե կալուածներ:

²⁾ Այսինքն Խրիզոգոնոսը:

պատուական և մերձակայ. տունը լըք Ղորընթեան և Վերոսեան անօթներով որոնց մէջ գտանվումէ այն ինքնեկիչը ¹⁾ որ նորումն այնքան մեծ գնով ստացել է նա, մինչև անցաւորքը լսելով դորա գինը հրատարակողի բերանից, կարծումէին թէ վաճառվումէ մի հողաբաժին. բաց ի դորանից ինչքան արծաթի քանդակագործութիւնը, ինչքան սիւռոցներ, ինչքան պատկերանկար տախտակներ, ինչքան արձաններ, ինչքան մարմարիոնեայ յօրինուածք կարծումէք թէ ունէր նա: Այնքան արդարեւ, ինչքան կարելի էր շատ և մեծատուն գերդաստաններից խառնակութեան և յափշտակութեան մէջ ժողովել ու դիզել մի տնում: Աւ ծառաների որպիսի բազմութիւն և ինչպէս տեսակ տեսակ արուեստի և հմտութեան տէր մարդիկ ունի իւր մօտ, ասել կարող չեմ: Թողունք այս հասարակ արուեստագէտը, կերակուր եփողք, ցորեան աղացողք, պատգարակ տանողներ. սրտի ու ականջի զուարճութեան համար ունի նա այնքան մարդիկ, որ հանապազօրեայ երաժշտութեամբ թէ ձայնով, թէ նուագարաններով և սրինգներով, և գիշերային խնջոյքներից թնդումէ բոլոր շրջակայքը: Այսպիսի կեանքի մէջ, դատաւորք, որպիսի հանապազօրեայ ծախքեր, որպիսի շուայլ վասնողութիւնք պիտոյ է լինէին, կարծումէք դուք. և ինչ հացկերութիւնք. այո՛, պարկեշտ, մի այդպիսի տան մէջ, եթէ պիտոյ էր դորան տուն համարել և ոչ թէ մանաւանդ արուեստանոց վառթարութեան և օթեան ամենայն խայտառակ գործերի: Աւ թէ ինքը ինչպէս զարդարած ու խնկաւորած մաղերով այս կողմ ու այն կողմ շրջումէ հրապարակի մէջ, տողայաղգեստ ²⁾ քաղաքացիների ամբոխը քամակից, տեսանումէք դուք, դատաւորք: Ամանապէս տեսանումէք դուք, ինչպէս արհամարհումէ նա ամեններին, ինչպէս իւր առաջը ոչ մինը մարտ չէ համարում, ինչպէս իւր անձը միայն երջանիկ ու կարող է կարծում: Աւ թէ ինչ բաներ կամի իրաւորել և ինչ բաների ձեռնարկել, եթէ կամէի պատմել, վախումեմ, դատաւորք, գուցէ թէ մի տգէտ մարդ կարծիք առնուր, թէ կամէի ևս անլուականների օգուտը և յաղթութիւնը

¹⁾ Մեր թէյ եփելու անօթի պէս բան. լատինական բնագրի խօսքը յունական ձայնով *authepsa* նշանակումէ լառացի թարգմանութեամբ *խեփիլ* (самоваръ):

²⁾ Տոգա կրողը էին հռոմէական քաղաքացիք, որոնց վերայ ատենաբանը արհամարհելով ծաղր է առնում, որովհետեւ նոցա, որպէս սողապաղգեստների, անարժան էր քաղաքատուրուկի ճարտեր երեւիլ:

ատելի կացուցանել, թէպէտ իմ յատուկ իրաւունքովս կարող եմ պարսաւել ինչ որ այդ բաժնի մէջ անհաւանելի է ինձ: Ասան զի երկիւղ չունիմ ես, թէ կարծելու էք մի մարդ որպէս թէ թշնամական սրտով էի ես դէպ ի ազնուականների օգուտը:

ԳԼՈՒԽ 47.

Նորքա, որ ճանաչուամեն ինձ, գիտեն որ ես, ինչքան կը բերէր իմ նուազ և թոյլ կարողութիւնը, այն միջոցին, երբ որ անկատար մնաց իմ հոգով չափ փափազը որ էր երկպառակութեան հաշտութիւնը ²⁾, ամենայն կերպով աշխատել եմ ես քաջալերել, որ այն կողմը յաղթող լինէր, որ կողմը յաղթել է իսկապէս: Պատճառ, որ մարդը նկատուամ չէր, թէ այդ կռուի մէջ պատերազմումէր առաւելութեան վերայ ստորինը արժանաւորի հետ. այս կռուի մէջ մի վատթար քաղաքացու գործ կը լինէր չմիաբանվել նոցա հետ, որոնց պահպանութեամբը պիտոյ է պահպանվէր և արժանաւորութիւնը մասնաւորի և հրապարակականի մէջ: Թէ այդ գործը պսակվել է և ամենայն մարդու հատուցվել է իւր սեփական պատիւը և աստիճանը, դորա վերայ ուրախ եմ, դատաւորք, և շատ ցնծումէ հոգիս. այլև խելամուտ եմ, որ այդ բոլորը իրագործվել է աստուածների կամքով, հռոմէական ժողովուրդի աշխատութեամբ, Ա. Սուլլայի խոհեմութեամբ և հրամանով և բաղդաւորութեամբ: Թէ պատժվել են նորքա ²⁾ որ ամենայն կերպով ընդդիմամարտ էին, չեմ պարսաւում դորան. թէ քաջ տղամարդիկ որոնց աշխատութիւնը գերօրինակ է եղել գործակատարութեան մէջ, պատիւ ու մեծարանք են գտել, այդ բանը գովումեմ ես: Այլ թէ այս պատճառով զինաշարժութիւն է եղել, ինչպէս կարծումեմ ես, ապա խոստովանումեմ որ և ես գործակից եմ եղել այդ ասպարէզի մէջ: Բայց եթէ կատարվել է այնպիսի գործ և այն խորհրդով շարժվել են զէնքերը, որ յետնեալ մարդիկ հարստանային օտարի արծաթով և անիրաւաբար յարձակվէին ամեն մարդու գոյքի վերայ և ոչ թէ միայն թոյլ տուած չէր գործով ընդդիմանալ դորան, այլև ոչ խօսքով պարսաւել, այնուհետև այդ պատերազմով ոչ թէ նոր զօրութիւն և նոր հոգի հաստատութեան ստացած չէ, այլ ստրկացել է և հարստա-

¹⁾ Այս տեղ խօսքը երկու քաղաքական բաժինների վերայ է, այսինքն Մարիանոսեանց (որ աւարիկների պարագլուխն էր) և Սուլլայեանց, որին պատկանումէին Ազնուականք:

²⁾ Մարիանոսիանքը:

հարկել է հումկական ժողովուրդը: Բայց շատ այլապես է բանը. ոչ մինը այդ տասածներին չկայ, դատաւորք. ոչ թէ վնասվելու չէ աղետականներին կողմը, եթէ դէմ կենայիք այդ մարդերին, այլ ևս առաւել փառաւորվելու է:

ԳԼՈՒԽ 48

Արդարեւ նոքա որ կամէին պարստուել այս բաները, դանդատաւոր են, որ Խրիզոգոնոսը այդքան մեծ կարողութիւն ունի. նոքա որ կամէին գովել, յառաջ են բերում թէ թոյլ տուած չէ նորան (Խրիզոգոնոսին) այդպէս վարվել: Աւ պատճառ չկայ որ և իցէ մարդու համար, այնքան յիմարանալ կամ այնքան ամբարիշտ լինել, որ ասէր. Եւրոպէ՛ ի՛նչ Բոյլ դո՛ւք լինէր. Եւ ասած ինչ քնէ՛ յայտէս: Թոյլ տուած է, ասան: Եւ արած ինչ քնէ՛ յայտէս: Թոյլ տուած է, արա, ոչ ոք արգելում չէ: Եւ դատաւորք է յայտէս: Գատաւաճիւր, միայն թէ օրինապատշաճ. ամենեւեմ հաւան կը լինին: Եւ յայտէս դատաւորք ինչ քնէ՛. Բողոքեման կը գովեն քեզ, եթէ կը դատու ուղիղ և կարգաւորապէս: Այլ որ հարկաւոր էր և ինքը հարկը ստիպումէր, այն միջոցին մի մարդ կարող էր ամենայն բան. այդ մարդը կը որ արդէն ընտրել էր քաղաքական պաշտօնակալքը և հաստատու էր օրէնքներ, ամեն միւսին դարձուցվեցաւ իւր պաշտօնը և իշխանութիւնը¹⁾: Աթէ սորան կամին պահպանել նոքա, որ վերստին ստացել են, կարող կը լինին աւելորդապէս ունենալ. բայց եթէ նոքա այս սպանութիւնքը և յափշտակութիւնքը և այս ահա դին վատնողական ծախքերը կամին առնել կամ թէ ջատագովել, չկամիմ ևս ոչինչ բան ասել և ոչ չար դուշակութեան պատճառով: Այսքանս միայն ասումեմ. Աթէ այդ մեր մեծատունքը չկամին լինել հսկող, հայրենասէր և քաջահոգի և ողորմասիրտ մարդիկ, ապա թող իւրեանց պատիւ ու մեծարականութիւնը դարձուցանեն նոքա, որոնց մէջ գտանվումեն այս արժանաւորութիւնքը (այսինքն հսկողութիւն, հայրենասիրութիւն, քաջասրտութիւն և ուղորմածութիւն): Այս պատճառով թող միանգամ դադարեն ասել թէ վատ էր խօսել մի մարդ, եթէ նա խօսել էր ճշմարիտ և

¹⁾ Կն. Պապիրիոս և Վ. Մարիոս հիւպատոսների սպանվելուց յետոյ (632 թուակ. չափի շինութեանից), տէրութեան ժամանակաւոր կառավարիչ Լ. Վալերիոս Ֆլակկուս ձեռքով Դիկատուոս կարգվեցաւ Սուլլան: Սա, ըստ երևութիւն կամելով թողուլ կառավարութեան հին կարգերը, հրամայեց գոնեայ անուամբ նոր հիւպատոսներ ընտրել: «Ամեն միւսին դարձուցվեցաւ իւր պաշտօնը և իշխանութիւնը» վերաբերվումէ Դատաւորական պաշտօնին, որ Սուլլան խել էր Ասպետների կարգից և կրկին տուել էր ճերմակութիւն:

համարձակ. թող դադարեն իւրեանց օգուտը հաղորդակցել Խրիզոգոնոսի հետ. թող դադարեն մտածել, որ եթէ նա փաստված էր, մի բան կը խլվէր իւրեանցից. թող զգուշանան, մի գուցէ նախատելի և թշուառ կացուցանէին իւրեանց անձը, նոքա, որ կարողացած չեն տանել ասպետական կարգի պայծառափայլութեանը¹⁾, կարող լինելով տանել մի ամենավատթար ծառայի իշխանութեան: Այն իսկ իշխանութիւնը, ով դատաւորը, յառաջուց սահմանափակված էր միւս բաների մէջ. բայց թէ այժմ ի՞նչ ճանապարհ է յարդարում իւր համար, ի՞նչ շաւիղ է ընտրում, տեսնումէք. նա կամի խախտել ձեր հաւատարմութիւնը, ձեր կրթմամբ չափ յանձն առած պարտականութեան հարկը, ձեր դատաւճիռքը և ամենայն բան, որ գրեթէ միայն մնումէ արդար և սուրբ քաղաքական ընկերութեան մէջ: Եւ այս տեղ կարծումէ Խրիզոգոնոսը, թէ կարող էր ինքը մի բան յառաջ տանել. և այս տեղ կամի՞ նա հրամայել. ով անպատմելի թշուառութեանս: Այլ կ'սկսէ Էկրքուլէս աստուածը, որ ես ցաւում չեմ, որ երկիւղ ունէի, մի գուցէ թէ նա կարողանայ մի բան, այլ որ նա համարձակվել է, որ յուսացել է թէ կարող էր այդպիսի արժանապատիւ մարդերի առաջնէն ձեռնառու լինել մի անպարտի կորստեան, այդ բանի վերայ է իմ ցաւը և ողբը:

ԳԼՈՒԽ 49. Մի թէ այդ խորհրդով վեր կացան ազնուականները զէնքով ու սրով դարձեալ ձեռք բերել քաղաքական իշխանութիւնը, որ աղատստրուկ և ծառայիկ մարդիկ, ինչպէս հաճոյ էր նոցա կամքին, ազնուականների կալուածքը, ձեր և մեր ստացուածքը կարողանային կողոպտել ու յափշտակել: Եթէ այդ է եղած մեր ջանադրութեան խորհուրդը, ապա խոստովանումեմ, որ ես սխալվել եմ, նախապատիւ համարելով դորան. խոստովանումեմ, որ ես յիմար եմ գտանվել, կուսակից լինելով նոցա, թէպէտ անզէն աշխատութեամբ, ով դատաւորը: Իսկ եթէ ազնուականների յաղթութիւնը պիտոյ է լինի պարծանք ու շահ տէրութեան և հռոմէական ժողովրդի համար, ապա ամեն մի հայրենասէր և արժանաւոր մարդու համար պիտոյ է շատ հաճոյ լինէր իմ ճառը:

[1] Պայծառափայլութիւն (splendor) է սովորական պատուանունը որ ընծայվումէր Ասպետներին ի պատճառս արտաքին փայլողութեան նոցա հարստութենների որ պիտոյ էր նոցա ունենալ. ասպետական արժանաւորութեան համար: Նախատիքը հասանումէ այս տեղ Սուլային, որ դատաւորական իշխանութիւնը խլել էր Ասպետներից:

Բայց եթէ կայ մի մարդ որ մտածումէ թէ և ինքը և նորա օգուտը
 փնասված էր, որովհետեւ պախարակվումէր Խրիզոգոնոսը, նա չգի-
 տէ իւր օգուտը, նա գրեթէ չէ ճանաչում ինքն իւր անձը: Պատ-
 ճառ, օգուտը կը ստանայ աւելի փառք և պատիւ, եթէ յաղթողքը
 դէմ կը կենան ամեն մի վատթար և անպիտան մարդու: Այն ա-
 մենամբարիշտ պաշտպանը Խրիզոգոնոսի որ մտածումէ թէ իւր և
 նորա գործը հասարակաց էին, անարգումէ ինքը իւր անձը, հրա-
 ժարվելով՝ այս պարծանքից որ կից էր օգտին:

Արդարեւ այս բոլոր խօսուածքը, ինչպէս յառաջուց ասացի,
 իմն է, որ և յառաջ եւմ բերում, ստիպած լինելով տէրութեան
 օգտից, իմ յատուկ ցաւից և դոցա անիրաւութենից: Բայց Բոս-
 կիոսը սոցանից ոչ մինը անարժան չէ համարում, ոչ որի պարտա-
 ւորում չէ, իւր հայրենական կալուածի մասին գանգատաւոր չէ.
 այդ մարդը, սովորութեններին անտեղեակ, երկրագործ և շինական
 մարդ, ամենայն բան, ինչ որ դուք ասումէք թէ արած է Սուլայի
 ձեռքով համարումէ արած սովորութեան, օրէնքի, ազգերի իրա-
 ւունքի հիման վերայ. նա ցանկանումէ հրաժարվիլ ձեզանից ազատ-
 վելով մեղքից և մի անսաստուած պարտաւորութենից: Այս անար-
 ժան կասկածանքի տակից դուրս գալով, խաղաղական հոգով տա-
 նելու էր իւր բոլոր զրկանքներին: «Նա ինդրումէ և աղաչումէ քեզ,
 Խրիզոգոնոս, եթէ նա իւր հօր փառաւոր գոյքերից ոչինչ բան
 պէտք չէ ածել իւր օգտի համար, եթէ նա ոչինչ բանի մէջ զրկել
 չէ քեզ, եթէ նա անխաղաղ հաւատարմութեամբ իւր բոլոր ու-
 նեցածը թող է տուել, համարել ու կշռել է քեզ, եթէ նա այն հան-
 դերձը որ ունի վերայ, և իւր մատանին հանումէ մատից և տալիս
 է քեզ, եթէ նա իւր բոլոր գոյքից ու կալուածից դուրս է եկել մերկ
 ու մի գլուխ, ոչ մի բան բաց ի դորանից չառնելով իւր համար — ի
 վերայ այսր ամենայնի աղաչումէ քեզ, Խրիզոգոնոս, որ թոյլ տաս
 նորան, այն անպարտին բարեկամների օգնութեամբ անցուցանել
 իւր կեանքը չքաւորութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ 50.

Իմ հայրենական ազարակներին տիրումես
 դու. ես ապրումեմ օտարի ողորմութեամբ: «Երումեմ, որովհետեւ
 խաղաղ է հոգիս և ստիպումէ հարկաւորութիւնը: Իմ տունս բաց
 է քո համար, և փակ է ինձ: Տանումեմ դորան: Իմ բազմաթիւ
 ծառայքը քո ձեռքումն են, ես ոչ մի ծառայ չունիմ. համբերու-
 մեմ և համարումեմ տանելի: Ինչ կամիս աւելի, ինչ խորհուրդ

ունիս, ի՞նչ բանի համար ես աշխատում. ի՞նչ գործի մէջ կարծու-
մեա դու թէ քո հաճոյքը վերաւորվել է ինձանից. որ տեղ արդեւք
եւմեա քո օգտին ու շահին, ինչո՞վ եմ քեզ խափանարար: Այժմ կո-
ղոպտելու համար կամիս մարդ սպանել, դու կողոպտեցիր արդէն:
Ի՞նչ կամիս աւելի. եթէ թշնամութեան աղաղակ, ի՞նչ թշնամու-
թիւն ունիս դու նորա հետ, որի աղարակքը սեփականեցիր քեզ
յառաջ քան թէ ծանօթացել էիր նորա հետ: Բայց եթէ երկխո-
ունիս. մի՞ թէ վախումես նորանից որ, ինչպէս տեսանումես, կա-
րող չէ հալածել ինքը իւրեանից այդ քան ահաւոր անիրաւու-
թիւն. բայց եթէ, որովհետեւ այն կալուածները, որ Բոսկիոսինն
էին, դարձել են քո սեփականութիւն, այդ պատճառով աշխա-
տումես և այս նորա որդին կորուսանել. ապա դորանով ակնյայտի
ցուցանումես, որ դու վախենումես այն բանից, որից մահաւանդ
թէ քեզ պիտոյ չէր վախենալ, այսինքն մի գուցէ վերջապէս դա-
տապարտվածների զաւակներին դարձուցանվէին հայրենական կալ-
ուածքը: Անիրաւութիւն ես գործում դու, Խրիզոգոնոս, եթէ
դու յոյս ունիս քո ստացուածը աւելի ապահով կացուցանել սորա
կորուստովը քան թէ այն գործերով որ արած է Լ. Սուլան: Բայց
եթէ չունիս դու ոչինչ պատճառ, որի վրան կամէիր դու այս թշուա-
ռականս այնպիսի անբաղդութեամբ հարստահարել. եթէ սա իւր
բոլոր ունեցածը, բաց ի իւր հոգուց տուել է քեզ, և ոչ մի հայ-
րենական բան պահել չէ իւր համար որպէս յիշատակ. ապա, թող
վկայ լինին մշտնջենաւոր աստուածքը, այդ ի՞նչ սարսափելի ան-
գթութիւն է քո կողմից, այդ ի՞նչ վայրենի և դաժանական բնու-
թիւն է: Ո՛ր յափշտակողը եղել է երբեք այնքան անաստուած, որ
ծովային աւազակը այնքան բարբարոս, որ, եթէ կարող էր իւր
կողոպուտը անթերի ստանալ առանց արիւնի, նախապատիւ հա-
մարէր արիւնաշաղախ կողոպուտը հանել մարդու վերայից: Գնու
գիտես, սա ոչինչ չունի, ոչինչ համարձակվում, ոչինչ կարող չէ,
ոչինչ երբեք խորհած չէ ընդդէմ քո օգտին. և դու այնու ամե-
նային թշնամաբար յարձակվումես նորա վերայ, որից ոչ վախե-
նալ, որին ոչ ատել պիտոյ չէ քեզ, որ և, ինչպէս տեսանումես
դու, ոչինչ չունի մնացած, որ դու կարող էիր խելն նորանից.
միայն թէ չհամարէիր դու անարժան, որ տեսանումես նորան հան-
դերձով նստած այս տեղ, որին դու իւր հայրենական կալուածից
իրբւ մի նաւաբեկութենից, դուրս ես ձգել մերկ: Որպէս թէ չգի-

տէիր դու թէ սա կերակրվումէ և զգեցուցանվումէ ձեռքով Ահկի-
լիայի, Բաէարիկոսի դստեր, Նեպոսի քուեր, մի շատ արժանա-
պատիւ կնոջ. որ ունեցած լինելով մի ականաւոր հայր, հոյակապ
հօրեղբարք, մի պատուական եղբայր, այնու ամենայնիւ որպէս կին,
այնքան առաքինի է գտանվել, որ ինչքան ինքը նոցա արժանաւո-
րութեամբ մեծարանք էր ստացած, ոչինչ պակաս փառք և պատիւ
դարձուցել է նոցա իւր պարծանքից:

ԳԼՈՒԽ 51.

Գուցէ թէ այն իրողութիւնը, որ Բոսկիոսը
հիմնաւոր պատճառներով պաշտպանվումէ, քեզ մի անարժան
գործ է երևում: Հաւատացիր ինձ, եթէ նորա հօր հիւրասիրու-
թեան և բարեկամութեան փոխարէն կամենային նորա բոլոր բա-
րեկամները ներկայ լինել և համարձակվէին ազատաւզէս պաշտպա-
նել նորան, ապա գտանելու էր սա շատ պաշտպանք իւր համար.
բայց եթէ կշռելով անիրաւութեան մեծութիւնը, այլև, թէ ինչ-
քան մեծ փորձանքի մէջ էր հասարակաց բարին սորա դատի պատ-
ճառով, նոյն չափով կամենային ամենեքեան վրէժխնդիր լինել այս
բաներիս, ապա ձեզ, վկայ է Հերքուէսը, անկարելի կը լինէր կան-
գնել այս տեղ: Այժմ Սեքս. Բոսկիոսը այնպէս է պաշտպանվում,
որ արդարեւ նորա հակառակորդներին պարտ չէր տհաճ լինել, և
ոչ ևս մտածել թէ նոցա կարողութիւնը յաղթվումէ միւսերից:
Նորա առանին հոգալիքը լըուցանումէ Ահկիլիա կինը, հրապա-
րակի և դատաստանի գործը յանձն է առել Մեսսալան ¹⁾, ինչպէս
տեսանումէք դուք, դատաւորք: Այժմ նա ունենար արդէն բաւա-
կան հասակ և զօրութիւն, ինքը խօսելու էր Սեքս. Բոսկիոսի հա-
մար: Բայց որովհետեւ խօսելու մասին արգելք են հասակը և ա-
մօթիւյթութիւնը, որ զարդ է նորա երիտասարդական հասակին,
պաշտպանութիւնը յանձնեց ինձ, ըստ որում քաջ գիտէր, որ ես
նորա համար կ'ախորժէի և պարտական էի համարում առնել այդ
բանը. ինքը անդադար հաղորդակցութեամբ և խորհրդակցու-
թեամբ նորա հետ, քաջալերութեամբ և հոգացողութեամբ հնա-
րաւոր կացուց, որ Սեքս. Բոսկիոսի կեանքը, յափշտակողների ձեռ-
քից ազատած, յանձնել է դատաւորների վճռին: Անտարակոյս,
այսպիսի առաքինի աղնուականների համար, քաղաքական հասա-

¹⁾ Մարկոս Վալերիոս Մեսսալա, որ 2 տարի Աիկերոնից յետոյ հիւսարտոս դարձաւ.
նա մի քանի տարի աւելի կրտսեր էր քան թէ Աիկերոնը. նա շունենալով օրինաւոր
տարիքը, դեռ ևս ոչինչ քաղաքական պաշտօն չցուցած չէր:

րակութեան ամենամեծ մասը զինաշարժութեան մէջ էր. գործը վերջացաւ սորանով, որ Ազնուականք վերստին ընդունվեցան տէրութեան մէջ ¹⁾, այն խորհրդով որ գործ կատարեն, ինչպէս գործ է կատարում Մեսսալան ձեր աչքի առաջը, որ անպարտի կեանքը պաշտպանեն, որ ընդդիմանան անիրաւութեանը, որ թէ ինչքան մեծ էր իւրեանց կարողութիւնը, նախապատիւ համարէին ցոյց տալ ընկերի վրկութեան քան թէ կորստեան մէջ: Իսկ եթէ ամենեւեմ, որ ծնած են մի և նոյն սեռից, այսպէս ընթանային, ապա և հասարակաց բարին չէր վշտանալու նոցա ձեռքից և ոչ ինքեանք այնպէս մաշվելու էին ատելութեան ակտից:

ԳԼՈՒԽ 52.

Սակայն եթէ Խրիզոգոնոսը, դատաւորք, չկամի յանձն առնուլ բաւականանալ մեր արծաթով, առանց խնդրելու մեր կեանքը. եթէ նա կարող չէ այնպէս սանձահարկել, որ, երբ արդէն խել էր մեղանից մեր բոլոր սեփականութիւնը, չցանկանար յափշտակել և այս լոյսը որ հասարակաց է ամեններին. եթէ նա հերիք չէ համարում իւր ազահութիւնը լըուցանել արծաթով, այլ կամի և անգութ արիւնհեղութեամբ ապականել իւր անձը. այնուհետեւ մնումէ Սեքս. Բոսկիոսին մի վրկութեան ապաւէն, դատաւորք, մի միայն յոյս, որ նոյն է, ինչ որ ունի հասարակապետութիւնը, այսինքն ձեր նախնի գթութիւնը և ողորմարարութիւնը: Իայց եթէ այն անգթութիւնը որ ներկայումս հասարակապետութեան մէջ գտանվումէ, խտացուցել է և ձեր սիրտերը (որին հաւատալ կարող չեմ), ապա պրծած է բանը, դատաւորք. այնուհետեւ աւելի լաւ էր վայրենի դազանների մէջ ապրել, քան թէ այս և այսպիսի այլանդակութեան մէջ: Սորա համար էք պահված դուք, սորա համար ընտրած, որ դատապարտէիք նորանց որոնց մորթել կարողացած չէին յափշտակող ու աւաղակ մարդիկ: Այդ բանը սովոր են առնել հմուտ զօրավարները կռիւ տալու միջոցին, այն տեղում, ինչ տեղով կարծումէին թէ կարող էր թշնամին փախչել, զինուորների դնելով, որոնց անակնկալ հանդիպելու էին նոցա որ փախած էին ճակատամարտից: Վամանապէս անտարակոյս մտածում են այս ստացողքը օտարի կալուածների, թէ դուք, այդպիսի արժանապատիւ մարդիկ, այս խորհրդով նստած էիք այս տեղ, որ ըմբռնէիք նորանց որ նոցա ձեռքից դուրս էին փախած:

¹⁾ Այս տեղ պիտոյ է հասկանալ նորանց որ Վինայի և Մարիոսի ձեռքով աքսորված էին:

Աստուածքը մի՛ արացնեն, դատաւորք, որ այս տեղս, որ մեր նախա-
հարքը կամեցել են վերապատուել հրապարակական խորհրդարա-
նի անունով, համարվի պատասխարան յափշտակող մարդերի: Ամ
մի՞ թէ դուք, դատաւորք, խելամուտ չէք, որ դոցա նպատակը
ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ, որ դատապարտութեան որդիքը որ և իցէ
կերպով վերացվին և այդ բանի սկիզբը կամէին առնել ձեր երդ-
մամբ չափ դատաւորական վճռահաստութեամբ և Աքս. Բոսկիոսի
դատակնքով: Մի՞ թէ տարակոյս կայ, թէ ում էր պատկանում
չարադործութիւնը, երբ որ ահա տեսանումք մի կողմից կալուած-
ների վաճառողը, թշնամին, աւաղակը նոյն և ամբաստանողը, իսկ
միւս կողմից սպանվածի չքաւոր, իւրացիներին հաճելի որդին,
որի մէջ կարող չէր լինել ոչ թէ միայն մեղադարտութիւն, այլև
ոչ կասկածանք անգամ: Մի՞ թէ բացայայտ չէ ձեզ, որ այս տեղ
ոչինչ այլ իրողութիւն արդեւ չէր Բոսկիոսի արդարութեանը,
եթէ ոչ այն, որ նորա հօր կալուածքը վաճառվել էին:

ԳԼՈՒԽ 53.

Եթէ դուք յանձնառու էք զոհել դատա-
պարտութեան որդիքը և հրատարակումք ձեր դործակցութիւ-
նը այդ բանի մէջ, եթէ դուք այն խորհրդով նստած էք այս տեղ,
որ իբրև պարտաւորք բերվէին ձեր առաջն այն մարդերի որդիքը,
որոնց դոքքը վաճառված էին. զգուշացէ՛ք ապա, երգմենցնումեմ՝
ձեզ մշտնջենաւոր աստուածներով, դատաւորք, մի՛ դուցէ մի նոր
և աւելի անդուժ դատապարտութիւն կհանքի ու դոքքի վերայ և
բռէր վերստին հաստատված ձեր ձեռքով: Այն առաջինը, որ եղած
է ընդդէմ նոցա որ համարձակիցան զէնք բարձրացնել ¹⁾, այնու
ամենայնիւ չկամէր յանձն առնուել ծերակոյտը, մի՛ դուցէ մի աւելի
խիստ հատուցումն, քան թէ մեր նախահարց սովորութեամբ ²⁾
սահմանադրած էր, հրապարակական խորհրդով արած՝ երևէր.
բաց այս դատապարտութիւնը որ տարածվումէ մինչև նոցա վա-
ւակների, և անկողու մանուկների խանձարութքի վերայ, եթէ այս
դատաւանդան ձեզանից բաց չմերժէք և հալածական չառնէք,

¹⁾ Այսինքն Մարխանդը, ուսմիկը ընդդէմ աղնուականներին:

²⁾ Կիւերունը կամի աւել այս տեղ, թէ մեր նախահարքը քաղաքական խառնակա-
թեաններից յետոյ չէին այնքան անգուժ դէպ ի յաղթված կողմը. կամ թէ այս սովոր-
ութիւնը նախահարց կարող էր վերաբերվիլ և այն յետոյ տուած օրէնքին, որոնց հի-
ման վերայ արդեւ չէր մահով պատժել մի հռոմէական քաղաքացի առանց ատենական
քննութեան և պաշտպանութեան:

ապա մտածեցէք, աղաչումեմ ձեզ մշանջնաւոր աստուածներովը,
թէ որ տեղ է հասանելու հասարակապետութեան թշուառու
թիւնը:

Դմաստուն մարդերի և այդ ազդողութեամբ ու կարողութեամբ մեծարվածների, որպիսի դուք էք, արժան է մանաւանդ բժշկել այն ցաւերը, որոնցից առաւելապէս չարչարվում է հասարակապետութիւնը: Չեզանից ոչ մինը չկայ, որ չհասկանար թէ հռոմէական ժողովուրդը որ մի ժամանակ համարվում էր շատ մեղմ և մարդասէր դէպ ի թշնամիքը, ներկայումս փոփոխվել է և առանձին (դէպ իւր քաղաքակիցքը ցոյց տուած) անդթութենից: Այդան վերացուցէք քաղաքացոյց ընկերութեան միջից, դատաւորք. սուրան մի թոյլ տաք աւելի երկար տեւել հասարակապետութեան մէջ. դա փնասակար է ոչ թէ միայն նորանով, որ այնքան քաղաքացիների կեանք ամենասարսափելի կերպով վերացուցել է, այլև դառն անցքերի սովորութեամբ բթացուցել է ողորմարտութիւնը և առաւել մեղմ մարդերի մէջ: Աստճառ, երբ որ ամենայն ժամ մեր աչքի առաջ և տեսանում ենք կամ լսում ենք մի զարհուրելի բան, թող լինէինք մեք ի բնէ շատ ու շատ հեզ, այնու ամենայնիւ անդադար տառապանքի մէջ կորուսանում ենք մեր սրտերից ամենայն մարդասիրական զգացողութիւն:

Ս. Եսապիւրեանց:

ՄԻ ԲԱՆԻ ԽՕՍԻՔ ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՑ

ԱՅՆ ԸՄՊԵԼԻՔԻ ՄԱՍԻՆ ՈՐ ԱՍԼՈՒՄԷ

ԱՐԱՂ.

Արաղը որ Ասիացոց մէջ ասվումէ պսպէս, արաբական ձայնովս قمر, պսինքն քրտինք, քամվածք, Լաբուպայի մէջ գերմաներէն Brantwein (պրած ջուր), լատիններէն aqua vitae (կեանքի ջուր), Ֆրանսիարէն Eau de vie, Անգլիարէն Gin, brandy, ռուսերէն водка, պոլոնարէն Gorzalka, է այն յայտնի արբեցուցիչ ըմպելին որի շարունակ և անչափաւոր գործածութիւնը մի մեծ բաժինը եւրոպական մարդկութեան մարմնով և հոգով ջլատումէ և կորուսանումէ. այն թմրեցուցիչ ըմպելին թշուառութեան և — չար խղճմտանքի, հայրը անհամար չարագործութենների և մայրը անթիւ յանցանքի. այն ոգին որ լցուցանումէ աղքատանոցքը և պատժատունքը, բնակաւորումէ բանտերը և առաւելապէս բան ու դործ է տալիս դատաւորներին, նոցա սպասաւորներին և դահլիճներին: Այս ըմպելին է մի անօսը, ջրի պէս պայծառ հեղանիւթ, որի մի բաժինը ալքոհօլ է, մօտ երկու բաժինը ջուր: Արաղը տտացվումէ քամելով շաքարունակ բուսականների նիւթից, որ յառաջուց ձգած էին գինետեսակ խմորման մէջ: Ինչպէս շատ բաղմաթիւ են այն բուսական նիւթերը, որ պարունակումեն իւրեանց մէջ շաքարանիւթ և օսլայ, (amylum) այնքան ևս բաղմաթիւ են այն նիւթերը, որոնցից կարելի է պատրաստել արաղ: Բայց Փաբրիկացիան դործ է ածում միայն այնպիսի նիւթեր, որոնց մշակութիւնը ունի տնտեսական օգուտ, և այդպիսիքը են հաց (ըստ մեծի մասին հիւսիսացորեան, ոչ այնքան դարի, ցորեան և վարսակ), գետնախնձոր, գի-

նաւէտ աշխարհներում, խաղող, և ուր դաւանվումէ կորիզաւոր մրգեղէնի մեծ առատութիւն, մրգեղէնք, զոր օրինակ Հունգարիայում, և Բավարիայի մի քանի ձորերում սալորքը. Շվարիայի մէջ կուսարք. Իտալիայի և Իսպանիայի մէջ ծիրանը և դեղձը: Այն աշխարհների մէջ, ուր աճումէ շաքարաբեր եղէգնաբոյսը, պատւաստումեն արաղ (որ սաւվումէ ուում) շաքարի պատրաստութեանից թափուած մնացորդից: Հնդկաստանումը, ուր անկումեն շատ բրինձ, շինվումէ արաղը դորա հատիկներից, Արևադարձեան աշխարհների մէջ, արմաւանման բուսականների հիւթերից: Անդանական նիւթերից, արաղի պատրաստութեան համար, Ասիական անապատների վրանաբնակ ազգերի մէջ դորձ է դրվում կաթը, զոր օրինակ Ղալմուխների և արաբական ցեղերի մէջ:

Այն արուեստը որ արբեցութեան մեղապարտ հրեղէն ոգին գորշաձև կախարդագործումէ բուսականների շատ անմեղ նիւթերից, անյայտ էր հնութեան դարերին: Ոչ հռոմէական և ոչ յունական մատենագրութեան մէջ երևում չեն այդ բանի հետքը: Հաւանական է, թէ Արաղի պատրաստութիւնը է Ակիւթական ազգի գիւտ, ինչպէս որ մինչև այժմ ակիւթական հիւսիսը այն աշխարհն է, ուր արաղի դեւ ունի առաւել բացարձակ իշխանութիւն: Յոյք և Հռոմայեցիք չունէին ևս առիթ արուեստաբար պատրաստելու մի արբեցուցիչ ըմպելի. նոցա կրակոտ զինիքը կարող էին լցուցանել նոցա ցանկութիւնը, իւրեանց անձը արբեցութեամբ աւելի ցած խոնարհեցնելու քան թէ անասունը. մի հնար, որ պակաս էր այն հիւսիսային ազգերին որ չունէին զինի: — Առաւել հին մատենագիրը որ յիշատակումէ Արաղը, է հռչակաւոր ալքիմիստ Արնոլդոս վելլանովացին (որ ապրել է 1250 ից մինչև 1313) և նորա աշակերտ Մայիորկացի Բայմոնդոս Նուլին, որ ուսուցանումեն յայտնի կացուցանել բարբարոսների հրեղէն հոգին արաղի զօրութեամբ: «Արքա փառաւորումեն և զովասանումեն դորան «որպէս մի բան որի խորհրդաւոր պատրաստութիւնը ուսուցվել է միայնակ Աստուծոյ անմիջական յայտնութեամբ, այն խորհրդով, որ բաղդաւորվի մարդկութիւնը, նորա իմացական բնութիւնը զարգանայ և հասանի աւելի մեծ կատարելութեան և ոսկի դարը նոր ի նորոյ վերադառնայ աշխարհիս վերայ:» «Մարդկութիւնը ծերացել է»» այսպէս է հաւատացնում Արնոլդոսը. «նա տկարացել է. այդ պատճառով Աստուած տուեց նորան արաղը, որ նա

վերստին մանկանայ: Արաղը կը դառնայ մարդկութեան նոր կեն-
դանութեան աղբիւրը:» — Այս պատճառով և տուել է նորան
անունս *agva vitae*, այսինքն կենքի ջուր, և նորա պատրաստութեան
արուեստը սկզբում աւելի պատուելի էր քան թէ միւս զիտու-
թիւնը և իմաստութիւնը: Բայց շուտով յայտնեցաւ, թէ ինչ-
պէս խաբէական էին նորանից ունեցած ակնկալութիւնները: Ար-
նողոսի աշակերտը արդէն սկսաւ ամենայն տեսակ երկմտութեան
տակ ձգել իւր վարժապետի չափազանց խոստաբանութիւնքը,
և փորձը, գործադրութիւնը Արաղի յառաջացրեց այնպիսի հե-
տեանք որ շեշտուղիղ ներհակ էին առաջին զովասանութենե-
րին: — Միտալ աւելի քան թէ երկու հարիւր տարի ժամանակից
ոչ որ համարձակվում չէ այլևս հակառակել այս ճշմարտութեա-
նը, թէ Արաղը աւելի մեծ թշուառութիւն է բերել աշխարհի և
մարդկութեան վերայ, քան թէ բոլոր միւս պարունակութիւնը
Պանդորայի ծրարի: Միջին Աւրոպայի աշխարհներում, սկըզ-
բումը Արաղը, որպէս «Կենքի ջուր» պատրաստվումէր միայն ա-
պօթեկայի մէջ և փոքրիկ չափով վաճառվումէր աւելի որպէս
բժշկական զեղ, քան որպէս ըմպելի: Նորա գովասանված յառ-
կութիւնքը այնքան ևս հեշտ մոլորեցուցին մարդիկը զէպ ի յաճախ
և ընդհանուր գործադրութիւն: Արդէն 16 երորդ դարումը, Ա-
րաղի պատրաստութիւնը դարձել էր վատտակ: Արաղմագութիւնը
ապօթեկաներից անցաւ զէպ ի բաղանետունքը և պանդոկները և
շուտով տարածվեցաւ ժողովրդի մէջ: Այնուհետև Արաղը գոր-
ծադրութիւնը դնալով դնալով դօրացել է. բայց ոչ մի ժամանակ
նորա պիտառութիւնը այնպիսի դարհուրելի չափով յաւելացել չէ,
ինչպէս մեր ժամանակներում, սկսեալ այս դարու մուտքից: Այդ
պիտառութիւնը միջին Աւրոպայի մէջ, այս Բիւրցոսէս, աւելի քան թէ
երեւոյթիկ աստիացել է: Չանագրութիւնքը ընդդէմ ներդրուելու
այդ ցաւին, չափաւորութեան ընկերութիւնքը, Արաղի հակառակ
միաբանութիւնքը և այլն, ևն միայն այնքան ևս ականատես վկայք
այդ ցաւի մեծութեանը: Տէրութեան կողմից ոչ մի տեղ մինչև
այժմ մի ծանր, պաղտեր կարգադրութիւն եղած չէ դիմադարձ
լինելու այդ դէպին, որ ժողովրդական ամբոխի մէջ ներդրուումէ որ-
պէս մի նեխած հուացութեան խմոր, վառթարութեան բոլոր ծի-
րերը զարթեցնումէ և տալիս է նոյա չափ և հասակ, պատկառանքը
սրբազան և բարի բանից հիմնովին կործանումէ, և տարածումէ

ժողովրդի մէջ մի ամբարշտութիւն, որին ոչ մի քաղաքական կարգադրութիւն կարող է ընդդիմադրել բաւական տպահովիչ ամբարտակ: — Ոչ թէ կոյր էին տէրութիւնքը, ոչ թէ չէին տեսանում այն զարհուրելի յատաճաշարժ ապականութիւնը, որ արաղ խմելու օրէ օր աւելի հասարակված սովորութեամբ սնուցանվում է ու որպէս մի ուտող յաւ մարդկութեան մէջ աճում է և արձակում է իւր ճիւղերը դէպ ի ամենայն կողմ: զիտնն նոքա, թէ ինչ էր լըուցանողը քսոտտանդերի, պատժաւների, ժողովրդով, և թէ ինչու այնքան յաճախ լրտդերի մէջ հրատարակվում էր թէ այս և այն գոյքը վաճառվում է հրապարակով: — Բայց — արտղի դէր իւր պաշտպանութեան համար վճարում է մեծ արծաթ իւր կրթութեամբ պարծեցող Եւրոպայի մէջ: Անդիւայի դանձաւտունը միայն ներս են մտնում ամենայն տարի 5 միլիոն ֆունտ ստերլինգ, արտղի հարկ: Գերմանիայի մէջ, հաշուելով միջակաբար, հասանում է իւրաքանչիւր պիտի մի գուլդն (60 կօպ.) արտղի հարկ: մեր հայրենի Ռուսաստանը իւր արքունական արտօնութեանց որ է իրաւունք միայն վաճառելու արտղ, ստանում է տարին աւելի քան թէ 100 միլիոն մանէթ: Եւ թէ արաղավաճառքը Ռուսաստանի մէջ որպիսի խարդախութիւններ են գործում արտղի հետ, ջուր խառնելով դորա մէջ, այնքան որ այդպիսի յաւելումներից գոյանում էր 5 միլիոն արծաթի առաւել շահեցողութիւն, այդ բանը Ռուսաց բանապէտ քննող հեղինակքը ցոյց են տուել մօտերում:

Այն տեղ է թաղած շունը (da ist der Hund begraben), ասում են Գերմանացիք, մէջ է այնքա կ'ասէինք պարզապէս. այդ է բոլոր չարութեան արմատը. և եթէ կարելի չէր լոտոս լոտըր, լոտտերիան բնաջինջ առնել և կանաչ սեղանները ջարդել ու վիշել ամենայն տեղ, նոյնպէս յուսալի չէ, որ տէրութիւնքը միաբան հաւանութեամբ արմատաջինջ առնէին արտղի ժանտախտը, որ տանապատիկ աւելի ապականիչ և կործանիչ է, քան թէ սև մահը, և բոլոր վարակիչ ցաւերը: Արդէն 25 տարու մէջ Եւրոպական աշխարհի հրամանակալքը 7 թաղաւորական ժողովք են արել, կարկատելու այն քաղաքական ասուած հաւատարակչութեան հնուտի և խախտաւ տան ճիւղքերը, դորանց սուտղելու, անհանդիստ ժողովրդական հողին քնացնելու, անախտժ դղբիւնքը ճշելու, կամ թէ դոցա համար կաշկանդողական շղթաներ կռանկու. — բայց մի եւրոպական ժողով իշխանների, որ միահաղոյն արմա-

տաջինջ առնէին բոլոր, մարդկութեան մէջ տարածված և կործանութիւն պատրաստող ցաւերից առաւել զարհուրելին — մի այդպիսի ժողով տեսանելու չէինք: Մի թոյլ և խախուտ բան ևս դու, ով քաղաքական ընկերութիւն: Ամեն մինը ունի հազար խրատ ու օրէնք, հազար փոքրիկ մեասներ փարատելու համար. մինը պատուիրումէ այս ճարը ընդդէմ ճճիների որ ապականումէին շօսէի վերայ տնկած ծաւերը, և միւսը ընդդէմ այն կարելի պատահարին, որ կայծակը զարկելու եր եկեղեցու զանգակատանը. — բայց ընդդէմ այն մարդասպանին լոյս ցերեկով, որ այնքան միլիոնաւորների կեանք ու բազմաւորութիւն կործանումէ, ոչ մինը արձակում չէ իւր շանթերը. — այս մարդասպանը հատուցանումէ մեծ արծաթ իւր պաշտպանութեան համար, և ինչքան աւելի տատակեցնումէ, այնքան աւելի վճարումէ, և այդպէս ամենայն ազատութեամբ սատակեցնումէ օր հանապաղ: —

Եթէ քննենք արաղի առուտուրքը, ապա պիտոյ է ասել, որ նա աւելի շէրքն վաճառականութեան նիւթ է քան թէ աբաբն տուր-կառութեան. միայն նուրբ տեսակները արաղի, զոր օրինակ Ֆրանսիական արաղը, ռումը, կօնիաքը և այլն, ուղարկվում են աշխարհից դուրս: Սորա հակառակ, մրգեղէն և կարտոֆլեան արաղը սովորաբար դործ է դրվում իւր պատրաստութեան տեղի մօտակայքում: Արաղի առուտուրքի և վաճառակի մէջ դործակատար արծաթաղուխը շատ մեծ է. շատ փոքր է այս, եթէ Աւրոպայի մէջ տարեկան պատրաստութիւնը արաղի հաշուէինք 950 միլիոն չափ, որ, համարելով միջակաբար, արժէ 110 միլիոն թաւեր: Այս տարեկան քանակութիւնը դոյացնելու համար դործ են դնում ընդ ամենը 10 միլիոն 15 միլիոն կենտինար (հարիւրալիտր) դեանախնձոր և 50 միլիոն և 60 միլիոն կենտինար հաց, ըստ մեծի մասին հիւսիսայորեան, կամ թէ 12 միլիոն 13 միլիոն մարդու սնունդ, որ բազմապէս կացնումէ եւրոպական աշխարհի բոլոր բնակիչների 9 երրորդ մասի հացը: Ռուսաստանից և Պոլոնիայից յետոյ առաւել շատ սատիկ է արաղի դործադրութիւնը Վերմանիայի մէջ. ապա հետևում են Վաննմարքիա, Հոլանդիա, Շվեդստան և Նորվեգիա, Հունգարիա, Անգլիա, Պրանսիա: Շատ թոյլ է հարաւային աշխարհներում, ուր այն տեղ աճող կրակոտ գինիքը որ և իցէ չափով կարող էին լինել արաղի փոխանակ:

Քննենք այժմ Արաղարրութիւնը: Արժանի ուշադրութեան

իրողութիւն է, որ մարդս Աստուածութեան ամենազնիւ շնորհովը, բանականութեամբ, զարդարված, չափաւորութեան մասին ու տեղիմեղու մէջ աւելի անժուժկալ է քան թէ երկրի միւս արարածքը. մարդս փոխանակ երկնատուր պարզեքը այնպէս դործ դնելու, որ դորանով պահպանէ և երկարացնէ իւր կեանքը, սորան մանուշանդ թէ կարճացնումէ իւր ախտերի բռնութեամբ և անձնազրու պութեան պակասութեամբ: Ոչ մի անասուն անչափաւորութեամբ չէ այնքան ցած խոնարհեցնում և անարգում իւր անձը, ինչքան մարդս, և առես թէ սորանից մոլորվելով անասունը, երբեմն, իւր անազատ դրութեան մէջ դուրս է գալիս բնական պիտոյքի սահմանից, և հիւանդանումէ:

Ի՞նչոր զգալի վայելքների մէջ գուցէ ոչ մինից յառաջանում չին այնպիսի կորստաբեր հետեանք մարդկային ազգի համար, ինչպէս ոգեղէն ըմպելիքից, և սոցա մէջ դարձեալ գուցէ ոչ մինը կուլ չէ տուել այնքան իմացական զօրութիւնք, կենսական ուրախութիւնք, առողջութիւն և կեանք աշխարհիս մէջ, ինչքան արաղը, այս հեղանուտ կրակս որի վերայ իրաւացի կարելի է դործ դնել Շէքսպիրի խօսքը «O! thou invisible spirit of wine, if thou hast no name to be known by, let us call thee — Devil!» ¹⁾ . այո, այս «դեւ» ըմպելիքի մէջ, այնպիսի բռնութեամբ հրամայումէ մարդուն զգայութեան վերայ, որ նոքա որ միանգամ սովորած էին նորա վայելքին, կարող չեն հրաժարվել նորանից, թէև դորա պատիժը լինէր կախաղան, խորտակումն մարմնի երկաթի մուրձով: Նոյն իսկ վայրենի ազգերը Ամերիկայի, որ այս երկրի տիրապետութենից յառաջ, սովոր էին իւրեանց ծարաւը շեջուցանել լոկ ջրով, և որպէս պիտոյ էր մտածել, թէ դոքա զգուանքով մերժելու էին այդպիսի դժոխական ըմպելի, ոչ, այդ վայրենի բնիկքը Ամերիկայի հաւանութիւն ցոյց տալով Նւրոպացոց, երևումէր թէ կրճանիկ էին համարում իւրեանց անձը, որ կարող էին իւրեանց ազատութիւնը փոխել դորա հետ: Հազիւ թէ գտանվումէ մի անկիւն բնակաւոր երկրիս վերայ, ուր ներս մտած չլինէր այս թոյնը, և հիւսիսային բևեռից մինչև հարաւային բևեռը, թէ վայրենի և թէ քաղաքավար ազգերի մէջ, թէ քաղաքների և թէ ամենափոքրիկ գիւղերի, թէ կրթած

¹⁾ Ով դու, անանանելի ոգիդ գիտու, եթէ դու չունիս անուն, որով կարելի է բանալիլ քեզ. ապա թող մեզ անուն տալ քեզ — Դև:

և թէ անկիրթ ժողովրդակարգերի մէջ գիտէ՞ դա ամենայն տեսակ ձևերով և պատրաստութեամբ պահպանել իւր իշխանութիւնը։ Բայց առաւելագոյն երևումէ նորա կորստական ազդեցութիւնը առողջութեան և կեանքի վերայ, որպէս և մարդու բարոյական բնաւորութեան վերայ ստորին կարգերի մէջ, յատկապէս արուեստաւորներին, պատերազմողներին, նաւաստիներին, բռնակիրների մէջ, մինչ աւելի վերին կարգերի մէջ ևս յաճախ յայտնվում են վնասակար հեռանկարներ դիմու չափազանց վայելման։

Թէպէտ կարելի չէ ուրանալ թէ մի շատ չափաւոր պիտաւորութիւն արաղի, շատ մարդերի համար, ոչ թէ միայն չունի վնասակար հեռանկար, այլ, որպէս մի ըմպելի որ տաքացնում էր փորը և աղէքները, յաջողութիւն էր տալիս արիւնի շրջանառութեանը, որ գոնեայ մի քանի բույսեր զօրացնում էր մկնակների զօրութիւնը և նմանապէս հալածում էր տխրամտութիւնը, կեանքի ինչ ինչ որ պիտութիւնների մէջ կարող է այն օգտակար դասնակի, ինչպէս, մանաւանդ թէ բաց օդի մէջ, թեթեւ հագուստով իջեանա՞ծ պատերազմողների, նաւաստիների, ջրարուեստ շինութեամբ պարապած մշակների, աղքատ օրական աշխատաւորի համար, որ ամենախոշոր կերակուրը առանց որ և իցէ ոգեղէն կամ համեմային յաւելուածի պիտոյ է կլանէ, և իւր ծաղաւր լցուցանէ որ և իցէ անպիտան ջրով, այլ և մետաղադործի, ցուրտի հետ միշտ պատերազմող հիւսիսաբնակ մարդու, հալած մաշած ծերունու համար դարձել է մի անհրաժարելի երևած պիտոյք. բայց եթէ միւս կողմից քննենք, որ մարդերի մեծ մասը չէ հիւրիբանում այդպիսի չափաւոր վայելմամբ արաղի, այլ նոյն իսկ օգտակար, զուարթացուցիչ և կենդանացուցիչ ազդողութիւնը, որ այդ ըմպելին տարածում է հոգու և մարմնի վերայ, մի շատ մոլորեցուցիչ հրապոյր է քան թէ անկիրթ մարդերի տկար կամքը կարող էր ընդդիմանալ դորան. եթէ քննում ենք թէ մինչև որպիսի տարապայմանութիւնք քաշում է տանում արաղի չափազանց խմողութիւնը. այն, եթէ քննում ենք թէ ի՞նչ ողբ և թշուառութիւն այդ ըմպելին արդէն բերել է աշխարհի վերայ և բերում է ամենայն օր, այնուհետեւ պիտոյ էր անխիժել այն օրը, երբ դորա գիւտը եղել է։ Սակայն արաղի անհրաժեշտ կարեւորութիւնը է միայն երեսնամեջ որ և իցէ դրութեան մէջ։ Այլ իմի՞ ժամանակները ունէին նոյնպէս պատերազմողք, նաւաստիք, օրական աշխատաւորք, արուեստաւորք, մետա-

լազորձք, ինչպէս այժմուս ժամանակը. նոցա մշակութիւնքը էին մի և նոյն, որպէս մերայինքը. բայց — նոքա չունէին արաղ:

Այժմ բացէք ձեր տկանքները, Հայեր, մեր սիրական եղբարք և ընկերք. և ձեր մէջ դառնալու մէն քաջ արաղարբուք (արաղ խմորներ). քանիքը ձեզանից իւրեանց բռն ու դործը շինել են սպասաւորութիւնը արաղի. դուք ինքներդ ոչ միանգամ, այլ շատ անգամ տեսած էք ձեր եղբարց կորուստը արաղի գորութեամբ. քանիքը ձեզանից այդ խմելքի չափազանց գործադրութեամբ ուսած ու կապուտակած դարչելի տիկեր դարձած, ընկել են դերեզմանի փոսը. շատ անգամ մի բաժակ արաղը ոչինչ է ձեր կոկորդին որ, ինչպէս ասումէիք, հաղիւ թէ թաց էր լինում դորանով. հապա պիտոյ էր երկու, երեք, չորս, հինգ, ութ, տասն, տասն և հինգ բաժակ ներս թափել և սարեպտայի բարատանն ևս մէջ խառնել, որ կրակոտ ըմպելին աւելի համեղ լինի և աւելի ազդու ներգործէ: Հայեր, պատուական եղբարք. շատ սխալվումէք դուք, եթէ մտածումէք թէ կարելի չէ հաց ուտել առանց արաղի. ամեն նալաւ ախորժակը հաց ուտելու է սովածութիւնը, որ ամենայն մարդ կարող է ճարել իւր համար չափաւոր մարմնական աշխատութեամբ և շարժողութեամբ. դուք միայն վատ սովորեցուցել էք ձեր ստամոքը. ուրիշ հիմք չունի ձեր երեւակայութիւնը որպէս թէ առանց արաղի կարելի չէ կերակուր ուտել: Արդարեւ շատերը ձեզանից դործ են դնում արաղը և այն խորհրդով, որ կարողանան շատ ուտել, ըստ որում այնուհետեւ զրգոտած էր բնութիւնը և կամէր կլանել մեծ բաղմութիւն կերակրի: Բայց ի՞նչ վայելչութիւն ունի այդ շատակերութիւնը, այդ խմորութիւնը որովայնի մինչև կոկորդը, այնպէս որ փակվումէ շունչը և մարդս սափալուած է որձկալ և մերձի փսխումն լինել, ինչպէս շատ անգամ զգուսնալով ականատես ենք եղած այդպիսի օրինակներին: Արդարեւ մեր Հայերի թանձրամտութեան և բթամտութեան մի պատճառն ևս այն է, որ շատակերութիւնը և արաղի ու գինու շոգիքը թուլացնում են, այո՛ սպանում են ուղեղի բոլոր կենդանութիւնը, և այդպէս մեր Հայը ոչինչ բանից այնքան երկիւղ ու սարսափ չունի, ինչքան այն բանից որ կարօտ է սառն և տեղդական մտածութեան. և ինչու. որովհետեւ մտածողական գորութիւնը, որի աղբիւրը ուղեղն է, ամենևին խանգարած է շատակերութեամբ, դիմով և արաղով. թող նորա հոգու անշուտաւորութիւնը: Շատ ուրախ կը

լինինք, եթէ մեր սիրելի Հայերը փոքր ի շատէ օգուտ քաղէին այն խօսքերից, որ դեռ ևս ունինք նոցա ասելու արաղի փնասակար և այլանդակիչ ազդեցութեան մասին. ուրեմն թող ականջ դնեն մեզ:

Արաղի արբեցութիւնը քննելով, ցուցանումէ դա մեզ արդարեւ զարհուրելի և անարգ տեսարան: Այն դրութիւնը որի մէջ գտանվումէ մի մարդ, այս կամ այն չափով արբեցած, է շատ աւելի գարշելի պատկեր անարգված մարդկային բնութեան քան թէ նոյն իսկ խեղագարի որ զրկված էր իւր բանականութենից. պատճառ եթէ սորա դրութիւնը դեռ ևս ազդումէ մեր մէջ կարեկցութիւն, միւսի համար մնումէ միայն ~~բնական~~ զգացողութիւն: Մինչ առողջ և անօթի մարդը առաւօտուն զարթնումէ նոր զօրութեամբ և նոր յօժարութեամբ դէպ ի աշխատութիւն, արբեցածը դժուարութեամբ դուրս է քերում իւր անձը մի թմրութենից, որ անցած օրից մնացել է նորան. նորա ներքին զգայութիւնը տակաւին մռայլված է, նորա ոտերը չկամին ծառայել նորան, նորա ձեռքերը դողումեն. որ և իցէ չափով կարող կացուցանելու իւր անձը աշխատել, ստիպուած է նա միւսանգամ ձեռք պարզել դէպ ի արաղի բաժակը: Մոմուռն և տհաճ իւրեանից և աշխարհից, սողումէ նա այս կողմ ու այն կողմ, մինչև մի բաւական չափ այդ թմրեցուցիչ խմելքից ազատելով նորան իւր բնականորիչ հոգսերից, հասուցել էր նորան մի արուեստական զուարթութեան աստիճանի, որ և սէտք էր նորան պահպանել, նոր ի նորոյ յաւելւացնելով արաղը: Արբ որ արբեցողը խմած է փոքրիկ չափով, թէպէտ նա դեռ ևս տէր է իւր վերայ և անպղտոր գիտակից իւր արտաքին դրութեանը. այնու ամենայնիւ նա գտանվումէ մարմնաւոր և հոգեղէն խռովութեան մէջ, նորա մտաւոր նկարագիրքը ստանումեն աւելի կենդանութիւն, փոփոխվումեն աւելի արագ, մտածութիւնք գոյանումեն նորա մէջ աւելի յաջողապէս, ախտերը և իմացութիւնքը լինումեն աւելի զուարթ, երևակայական զօրութիւնը երևումէ աւելի գործունեայ, ընդունակութիւնը տալաւորութենների սաստկանումէ, և հարկաւոր էին միայն փոքրիկ առիթք միայն, յարուցանելու յուզմունք սրտի, մանաւանդ ուրախութիւն և բարկութիւն: Այլև թեթեւ արբեցութեան մէջ և զածը ըստ մեծի մասին մոռանումէ թողաբար բոլոր ակնածութիւնքը և պարտականութիւնքը որ հիմնած են արժանի և պատշաճի վերայ: Աս հիշտ վերաւորվումէ, չնչին պատճառների վե-

բայ սկսանումէ վէճ և կռիւ, հայհոյումէ և յիշոցք է տալիս, ազաղակումէ և կատաղումէ վայրենի ու անսանձ հաճութեամբ: Երբ որ արբեցութիւնը աւելի սաստիկ չափով է, յառաջանումէ մի երազանման գրութիւն: Արտաքին զգայարանների դործականութիւնը պակասումէ, մարդիկ ու իրեր երևումեն այլապէս, քան թէ են, և պատահումեն ամենայն տեսակ ցնորականութիւնք, մանաւանդ թէ աչքի և լսելիքի: Յիշողութիւնը և ուշը վերանումեն նորանից աւելի և աւելի, նոյն միջոցին շատ կամ փոքր պղտորվումէ իւր անձին գիտակցութիւնը: Նոյն համեմատութեամբ դուրս է երևում անսանական բնութիւնը արբեցածի, այնպէս որ միտ զննելով նորա յատուկ անձնաւորութեանը կամ պայմանների առանձնականութեանը, երբեմն անձնատուր է լինում հեշտախտութեան և սեռական ձգտողութենների լըուցանելուն, իսկ երբեմն ծածուկ խփարի, որպիսի են պատուամոլութիւն, ատելութիւն, վեժխնդրութիւն, և այլն, որ այժմ երևան են լինում իւրեանց թազունութենից: Արբեցութեան ամենավերին աստիճանի մէջ հասանումէ ամենեւին ուշաբարձութիւն և անդիտակցութիւն, զգացողութիւնը և կամայական շարժողութիւնը անչափ նուազումեն. այդպիսի վիճակում մարդս կարող չէ աւելի կանգուն մնալ և գնալ, ոչ խօսել, այլ միայն թոթովել. նա ցած է ընկնում դէպ ի գետին, ուր և գտանվէր նա, և վերջապէս խորասոյղ է լինում մի խոր, կաթուածի նման քնի մէջ, որ կապակից է խորդալու և շատ անգամ միջոց առ միջոց պատահող ցնջիւնների և փսխողութեան հետ: Այսպէս ահա արբեցողը, իւր հիւանդ կամեցողութեամբ աւելի և աւելի մեծ վայելք պատրաստելու իւրեան, շատ անգամ, մի քանի ժամի մէջ խոնարհեցնումէ իւր անձը մարդուց դէպ ի անասուն. ոչ. աւելի ցած քան թէ անասունը. պատճառ, բայ ի հիւանդութեան միջոցներից, պատահում չէ, որ մի անասուն այնպէս կորուսանէր և զրկվէր բոլոր նորա մէջ եղած հոգեկան գործականութեններից, ինչպէս մարդս արբեցութեան ամենավերին աստիճանի մէջ:

Բայց, շատ արաղարբու մարդերի մէջ վերջանում չէ բանը այսպիսի առանձնական կատաղութեամբ արբեցութեան: Արբեցութեան հանապարդ սովորութիւնը վերջումը յառաջացնումէ մի հոգեկան կամ ֆիզիքական հիւանդութիւն: Այսինքն արաղարբուների մէջ, հասակի տարիքը յաւելանալով, առ սակաւ սակաւ նուա-

զուսմէ ստամոքի տանողութիւնը արաղի մեծ քանակութեան. այնպէս որ սովորական չափը արդէն ձգուի նորանց դողդոջման մէջ, կամ թէ արեւցնումէ բոլորովին. և նոքա անսխտանացած իւրեանց պաշտօնի մէջ, կամ թէ հացից զրկված, բնկնումեն մի դատարի, անկարգ և շրջմոլիկ կեանքի մէջ, անդադար խնդրումեն միթաբութիւն, և մոռացութիւն իւրեանց հոգեւորի և արտաքին տառապանքի, արաղի շէշ մօտ, և այդպէս մարմնապէս և բարոյապէս, հետ զհետէ կործանվումեն աւել ցած և — երբեմն մի շարք տարիներէց յետոյ միայն — դոյանումէ այն գրութիւնը որ Վլաբուս գերմանական հոգեբանը իւր գրութիւնի մէջ «Beiträge zur Erkenntniss und Beurtheilung zweifelhafter Seelenzustände. Leipz. 1828» անուանումէ Trunkfähigkeit, այսինքն մի բնութիւն դարձած արեւցողութիւն, որի յատկացոյցն նշանները սոքա են. արեւցութեամբ այլնորայէ՞ք բարբ և խառնուած (inhumanitas ebriosa), Դիպսոմանիա (Dipsomania կամ Polydipsia ebriosa), արեւցողական մեղրազգայութիւն և զաւանցանք (fallacia sensuum et ebriosa) և արեւցողական խելազարութիւն (amentia կամ Vesania ebriosa):

Արեւցութեամբ այլնորայէ՞ք բարբ և խառնուած երևումէ որպէս վերոյիշեալ պատճառներից յառաջացած խանդարումն հոգունդունակութեան ֆիզիքական և բարոյական տալանորութենների և պիտոյքի, և դորանից կախ աղաւորութիւն մարդկային զգացողութեան և վարեցողութեան: Մի, արեւցութեամբ այլնորակված մարդ սառնամիտ և անընտրող է դէպ ի այն պարտականութիւնքը, որ դնումեն նորա վերայ ընդհանուր մարդասիրութիւնը և հայրենասիրութիւնը, պաշտօն ու կոչումը, տնային և ընտանեկան յարաբերութիւնք. բայց դորա հակառակ շատ զրգուել է նա ամենայն բանից որ հակառակ է նորա կամքին, և նորա մանաւանդ թէ դէպ ի ստորին պիտոյքը ուղղեցուցած զգայականութեանը, որոնց լըծեցանելու մէջ յանձնառու չէ նա ընդդիմանալ ներկայ բոլորի հրապոյրներին, բայց նա այս հակամիտութեամբ լոկ և անպայման չէ անկարող որոշել իրաւը անիրաւից, սանձահարել իւր կամքը և առհասարակ դործ դնել իւր հոգաւ կարողութիւնքը: Ինչպէս զանազան են մարդերի մարմնաւոր և հոգեղէն անհատութիւնքը, նոյնպէս շատ տեսակ տեսակ հանդիսումէ այս արեւցողական այլանդակութիւնը: Ոոքա կարգումն է զոր օրինակ այն արեւցողական վայրենաբարոյութիւնը (ferocitas ebriosa) որ երևումէ մի խրոխտ, անսանձական, սաստիկ, յարձակվող, ցամառական բնութեամբ, ձայնի

և խնայել խոշորութեամբ, սառնութեամբ դէպ ի ցաւակցութեան, կարեկցութեան, արդարութեան և մարդասիրութեան տխտերը, և իւր միշտ պատրաստականութեամբ յարգի կացոյցանելու իւր մարմնի ոյժը ընդդէմ իւր հակառակորդին, մանաւանդ ընդդէմ տկարներին: Այս բանը հանդիպումէ առաւել յաճախ ստորին ժողովրդակարգերի մէջ և առաջնորդումէ հեշտ դէպ ի ծանր բռնակալութիւնը և արիւնոտ յանցանքներ և կարող է յեղափոխուիլ դէպ ի խնդարութիւն: Այն կարգի տակ պիտոյ էր բերել և այն արեւցողական դժուարամտութիւնը (*Morositas ebriosa*) որ առաւել յաճախ նկատուումէ այնպիսի մարդերի մէջ, որ նուազ էին մարմնի ուժով, ունէին նրբացուցած զգայականութիւն, կիսակտուր իմացական կրթութիւն և նստողական կեանք. իսկ եթէ դոցա հետ կից էր փափկասիրութիւն, կրկիւղ աշխատութենից, անկարգութիւն, անտեսութիւն իւր պարտականութենները դէպ ի այլը և դէպ ի իւր անձը, անընդհատ զբօսասիրութիւն և զգալի խրտաղանք, փատնողութիւնք, առանին անխաղաղութիւն, ներքին տհաճութիւն իւր անձնից և բաղդից, խաղամղութիւն և անխոհեմ հեմ՝ ձեռնարկութիւնք վերստին նորսփելու աւերված բարեկեցութիւնը, այնուհետեւ արեւցողական դժուարամտութիւնը շատ անգամ առաջնորդումէ դէպ ի խաբեբայութիւնք, ոչ անյաճախ վերջանումէ սևամտոյձ տիրամտութեամբ և անձնասպանութեամբ:

Այս բանով յառաջանումէ սովորաբար նորանից, որ արեւցողիչ ըմպելիների չարաչար գործադրութիւնը սովորութիւն դառնալով, միաւորվումէ դորա հետ մի հիւանդոտ և անընդդէմանալի կարիք: Այս, ինչպէս երևումէ, հիմնած է մարմնաւոր գործարանի ստուգապէս հիւանդոտ կերպարանաւորութեան վերայ, ըստ մեծի մասին նկատվումէ միջոցաբար և այդ միջոցական արտայայտութենների տեղութիւնը ստորադրած է սահմանաւոր օրէնքների: Ամեն մի արտայայտութիւնը մղարբութեան վերջանումէ այնպիսի տեսիլներով որ նման են կրիլիսեան տեսիլներին միւս հիւանդութենների մէջ: Ամենք մղարբութեւ շատ կենդանի զգումեն թէ ինչպէս անպատուող էր ոչ թէ միւսերի աչքում միայն, այլ ինքն ըստ ինքեան, թէ ինչպէս վնասակար էր նոցա առողջութեանը, ինչպէս կործանիչ իւրեանց անտեսութեանը այս գարշելի ցաւը: Վոքա շատ անգամ հաստատուն վճիռ են կապում իւրեանց մէջ, զսպելու իւրեանց անձը և հրաժարվելու արեւցութենից. բայց,

երբ որ սահմանեալ ժամանակը (միջոցական) արբեցութեան հասանումէ, այնուհետեւ պաղատագին խնդրումն արաղ, եթէ բռնութեամբ կամէիր յետ պահել, և հաւատացնումն թէ մի զօրաւոր, անյաղթելի ձգտողութիւն, մի դրդողութիւն էր, որ քաշումէր նորանց դէպ ի արաղի վայելքը, և մի տանջանք, եթէ արաղի ցանկութիւնը չլցուցանվէր: Մի սոսկալի ու զուարճալի անցք է, որի մասին պատմութիւն է լինում մի եւրոպացի հեղինակի բերանով, թէ նա ծանօթ է եղած մի արբեցող կնոջ, որ երեք ամբողջ շաբաթ մի կաթիլ արաղ բերան առած չէր, բայց չորրորդ շաբաթի մէջ երեք օր անդադար խմումէր, մինչև ուշն ու խելքը թռան զլսից. և այս օրերի մէջ այդ կինը այնպիսի պաղատանքով խնդրած է տալ նորան արաղ, որ մինչև նորա ամուսինը, մի արժանաւոր հոգեւոր անձն, կարողացած չէ ընդդիմանալ նորա կողմողակին թախանձանքին:

Արժանացած արբեցողութեան իւրաքանչեւ բնութիւն դարձած արբեցողութեան իւրաքանչեւ, զխաւորապէս յառաջանումէ արաղի սաստիկ և հանապազօրդ կիրառութեամբ գոյացած և բազմապատկած ուռուցից ուղեղի անօթների, մանաւանդ թէ արիւնաբեր երակների (վնայքի). այդպիսի դրութեան մէջ, արտաքին զգալի նիւթերի պատկերազրութիւնը կամ փոխվումէ միայն, կամ թէ զարթնումն ևս այնպիսի զգալի պատկերազրք, որ չունին ոչ ինչ զգալի նիւթ: Առաւել սովորաբար հանդիպումն լսելքի, աչքի և շոշափելքի խաբէական տպաւորութիւնքը. և այս զգայարանների ամեն մինի մասին կարելի է ցուցանել զանազան աստիճանք զառանցանքի, որով մի հիւանդոտ փոփոխութեան ախտ զգայարանների մէջ հետ զհետէ աճելով զօրանումէ մինչև այլանդակել այն արտաքին առարկան որ պատճառ է տալիս այն փոփոխութեանը, մինչև վերոյսացնալ մոլորազգայութիւնը: Գոռացքը ականջի մէջ որ սաստկանումէ մինչև մի ահագին ջովէժի շառաչիւն, կամ մի այլի թնդիւն կամ թէ ահաւոր կայծակնաղարկութիւնք, և հրնշողութիւնը ականջի մէջ որ յեղափոխվումէ դէպ ի մի մօտաւոր կամ հեռաւոր զանգակի ձայն, դէպ ի եղանակաւոր և ներդաշնակ զուգախառնութիւն շատ հնչիւնների. ահա սոցանով սկսանումէ մոլորազգայութիւնը, բայց լսողութիւնը մարդկային ձայների, այնպէս որ երբեմն լսելի էին հատուկտոր բառեր, երբեմն շարակից խօսքեր և զրոյցներ, ասես թէ, նշանակումէ այս մոլորութեան ամենա-

վերին աստիճանը: Տեսանելիքի մասին, երևումէ, թէ հանդիպումէր մի նմանապիսի աստիճանակարգ, սկսած տարալիների և կայծերի տեսանելուց աչքի առաջը, մինչև տեսանելը իւր անձնի հանդիպակացութիւնը և ցնորական տեսիլներ: Աոյնպէս մըջիւնների սողալը և եռալը մորթի տակ կացուցանումէ շոշափելիքի մոլորութեան սկիզբը. որ ապա սաստկանումէ մինչև այն չափ, որ մարդս զգումէ իւր վերայ խոշոր և մանր մոկիներ, օձեր կամ թէ մի այլ անձն իւր մօտ մահճի մէջ: Մարբէտեան Խեղաբոլորեալ վերջապէս, կարող է երևան լինել շատ տեսակ տեսակ ձևերով, միտ գնելով այն պայմանին, արդեօք երևակայութիւնը, թէ դատողական զօրութիւնը, կամ թէ կամքը դուրս էին եկել իւրեանց սահմանից, և արդեօք այս խոտորմունքը հանդիպումէին ջոկ ջոկ թէ կապակից միմեանց հետ: Մանաւանդ նշանաւոր է մի ձևը առանձին ցուցակութեամբք. սա է այն, Ախթութօն Անգլիացու ասաց Delirium tremens թունդ արբեցողների խեղաբոլորութիւնը, որ յառաջանումէ զրեթէ միայն արաղի չափազանց խմողութենից:

Այն մարմնական հիւանդութենների մէջ որ արաղի չափազանց գործադրութեանը երևումեն ընթացակից, առաւել նշանաւորքը են սոքա. թուլութիւն մարսողութեան, փքացութիւն, թթուութիւն մարմնի մէջ, զգուանք հաստատուն կերակուրներից, փսխումն, մանաւանդ առաւօտուն, լերդախտութիւնք, դժուարութիւնք շնչառութեան, ջրգողութիւն, մասկոշտեր փորի մէջ, անդամների դողութիւն, տկարութիւն մկանների, կծկողութիւնք, ցնցիւնք, գօտութիւնք, պտոյտք գլխի, կաթուած, տկարութիւն յիշողութեան. բթանալ հոգու բոլոր կարողութենների մինչև բթամոտութիւն և պակասամոտութիւն և այլն: Ակատած են նոյնպէս (թէպէտ սակաւագիւտ հանդիպումմք) որ սաստիկ արաղաբբունների մէջ ոչ թէ միայն մի կապոյտ բոց կոկորդից դուրս էր վարվում — որի ընդդէմ մի ժամանակ գործ էին դնում թրիք, թաղելով դուրս մէջ մարդը — այլև ոմանք վերջացրած էին իւրեանց կեանքը մի ստոյգ ինքնայրեցութեան մէջ, առանց արտաքին մօտաւորութեան կրակի: Այո՛ արժանի է աշխատութեան, քննութիւն բանալ այն խնդրի վերայ, թէ ինչքան մարդիկ Աւրոպայի զանազան տէրութենների մէջ տարուց տարի մեռանումեն որպէս զհարազարբութեան: Անցած օրերի մէջ, Անդոնում հրատարակված ցուցակներից տեսանումնք, որ արաղ խմելով մեռած են

իւրեանց տեղում: 1616 ից մինչև 1690, 11 մարդ. այս թուականից մինչև 1695, 5. մինչև 1700, 6. մինչև 1705, 3. մինչև 1710, 2. մինչև 1715, 12. մինչև 1720, 53. մինչև 1725, 76. մինչև 1730, 110. մինչև 1735, 348. մինչև 1740, 223. մինչև 1745, 201. մինչև 1750, 130. մինչև 1755, 57. մինչև 1758, 20: Այս հաշիւը 73 տարու միջոցում տալիս է գումարս 1157 մարդ: Սոցա վերայ յաւերանումեն այլ ևս 2233 ըստ մեծի մասին արաղից արբեցածք որ յիշեալ 73 տարու միջոցում մեռած դասն ված են փողոցի վերայ: Վանի տասն հազարաւորք դոյն միջոցում, արաղարբութեամբ պիտի առ սակաւ սակաւ մեռած լինին: Բայց 1758 թուականից մինչև այժմ, արաղարբութեան սովորութիւնը զօրացել է գոնէ տասնապատիկ աւելի, և եթէ կամէինք Բե ժամանակներում այդպիսի հաշիւներ բանալ, այնուհետեւ անբաղդացածների գումարը պիտոյ է հեռոյ քէրէ բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհի վերայ:

Բայց ինչ են բոլոր հիւանդութիւնքը, բոլոր սպանութիւնքը, համեմատութեամբ այն բարոյական թունաւորութեանը որ այս ըմպելին ներս է բերել աշխարհի մէջ: Վանի քանի աշխատաւոր, այո՛ մեծահանձար, ականաւոր ձիւքով շնորհաւարդված մարդիկ դորանով կորել են տէրութեան համար. քանի բաղդաւոր ամուսնութիւնք և բարեկամական կապեր քակտած են. քանի երեխայք անտէրունչ, անօգնական թողած են կորնչելու. քանի ամենազեղեցիկ ձեռնարկութիւնք կործանված են նոյն իսկ ծիւ մէջ. քանի յանցանքներ արած: Այսպէս հարցանելով կարող ենք երկար յառած գնալ. պատճառ, կարելի չէ գտանել մի անարժան դործ, որ չլինէր կապակից կորստական արաղըմնութեան հետ: Շատ քաջ և ուղիղ ասումէ մեր երանելի հայր Սարգիս շնորհալին. «Չիք ինչ ի մեղաց, զոր գինի և արբեցութիւն ոչ դործէ:»

Եւ ընդդէմ այս բոլոր զարհուրելի ցաւերին փակումեն աչքերը մեր տէրութիւնքը: Մինչ նոքա արթնութեամբ հսկումեն ամենայն քայլափոխի վերայ, որով առանձին քաղաքացիք կարող էին վնասվիլ, և ամենայն փոքրիկ անկարգութիւն պատժումեն, որից կարող էր ընդհանուրին կամ մասնաւորին վնաս հասանել. անհոգութեամբ թոյլ են տալիս, որ այդ թոյնը ամենայն տեղ և ամենայն փողոցում մեծի ու փոքրի ձեռք ընկնէր. որ դորանով ամենայն տարի հազարաւոր մարդիկ կորուսանեն առողջութիւն, կեանք

և զոյք, և կործանվին ընտանեկան խաղաղութիւն, պարկեշտութիւն և կարգ: Ասամթէ որ և իցէ տէրութիւն մտաբերե՞լ է միանգամ, արդեւք դէմ դնել այս խմելքի օրէ օր աւելի սաստկացած գործադրութեանը այն ստոյգ ճանապարհով, այսինքն սահմանափակելով արաղի Փարբիկացիան և արաղի խանութները. արդեօք աշխատե՞լ է ուր և իցէ մի տէրութիւն յաջողութիւն տալ չափաւորութեան ընկերութենների ներքսածութեանը կամ թէ ներքսածե՞լ է դորանց. կամ թէ մի մարդ պղեցիական օրէնքով արդեւքե՞ծ էր ծառայելու արբեցութեան արատին. արդեօք լսա՞ծ էին մի արբեցողի պատժումն, մինչև որ նա ակնյայտի խառնակել չէր հասարակաց կարգը և խաղաղութիւնը: Արդեօք փորձած էին, արբեցող մարդիկ ուղղելու աշխատանոցների մէջ, մինչև նոքա աղքատացած, ծանրութիւն եղած չէին տէրութեանը: Արդեօք երբ և իցէ պարտք էին դրել ժողովրդի ուսուցիչների վերայ, ըստ կարողութեան ներգործել ընդդէմ խմելու կորստական սովորութեանը: Այո, այո, սիրելի է, որ տէրութեան բոլոր քաղաքացիք լինէին բարեբարոյ մարդիկ, և յօժար էին ազատվիլ նոցա մէջ եղած արբեցողներից, միայն թէ արաղի պատրաստութիւնը և գործադրութիւնը սահմանի տակ փակելով, չփոքրանար տէրութեան եկամուտքը: Այս տեղ է ահա այն կնճիւղը որ մեր քաղաքատնտես մարդիկը գլխովութեամբ և խորհրդով թողումեն անհպելի: Այդ կնճիւղը միջից կտրել, ունէր նոյն խորհուրդը, եթէ կամէին մի մեծ բաղմնութիւն այլ կնճիւղների կտրելու հասուցանել, որ այնքան խիստ կապակից են մեր արուեստական քաղաքամեքենայի խախտւտութեան հետ, որ այս կողմից շուտով յուսալի չէր օգնութիւն, թէպէտ երբէք կարելի չէ ուրանալ, թէ տէրութեան ջոկ ջոկ քաղաքացիների բարին և այս մասին արժանի էր ամենամեծ ուշադրութեան, և թէ մի տէրութեան մէջ, ինչպէս դորան «բժա» էր լինել, բոլոր խնդիրները պէտք է այնպէս կարգած լինէին, որ և այս բարձրաձայն աղաղակող խնդիրը գտանէր ունկնդրութիւն և պաշտպանութիւն: Եւ ինչպէս Բարկեդոնումը կարող էր ոտքի վերայ պահել մի օրէնք, որով պատերազմական բանակի մէջ համարձակութիւն չկար երբէք մի այլ բան խմելու բաց ի ջրից. Մուհամմեդը կարող էր մի գրեթէ վայրենի, և բոլոր հեշտասիրութենների անձնատուր ժողովուրդը ստորադրել այն օրէնքի տակ, որ արդելումէ ոչ թէ միայն անչափաւորութիւնը, այլև ամեն մի կաթիլ ողեղէն և ար-

բեցուցիչ խմելք, ամենախիստ պատիժ դնելով օրինազանցի վերայ. մի օրէնքի տակ, որ բոլոր Տաճկաստանի ընդարձակ տէրութեան մէջ, և այնպիսի սահմաններում ուր այնքան յաճախ պակաս է խտակ, պայծառ ըմպելի ջուր, պահելումէ անդժրելի հաւատարմութեամբ: Մովսէսը կարող էր իւր ընտրեալ ժողովուրդը պարտական կացուցանել հետեւելու ամենախիստ չափաւորութեան օրէնքի, մի օրէնքի, որ 3000 տարի յետոյ ըստ մեծի մասին լըուցանվումէ, այնպէս որ մի արբեցած շրէյ այժմ ևս հազուադիւստ բան է. ապա, հարցանումենք, մի՞ թէ քաղաքակիրթ ազգերի, Վրիստոնեաների մէջ անգործադրելի էր մի օրէնք որ զեղխութիւնը շինէր մի պատժելի բան. և ընդէ՞ր պիտոյ էր քաղաքական կառավարութիւնքը չունենային իշխանութիւն արաղըմպութեան մասին կարգ և կանոն հաստատել, որոնց հրապարակական խախտողութիւնը նոյնպէս պատիժ կրէր, ինչպէս միւս, տէրութեանը աւելի փոքրիկ չափով վնասակար զարտուղութիւնքը:

Ինչպէս շատ անգամ ժողովրդի առողջ բանականութիւնը հնար է գտանում օգնելու իւր ցաւերին, ուր տէրութիւնքը չկամին կամ թէ կարող չեն, նոյնպէս նոր ժամանակներում և այս գործի մէջ սկսել է օրէ օր սաստկացած արբեցողութեանը մի պատգէմ դնել Չափաւորութեան միաբանութենների ձեռքով: Բնորհանուր մարդկային օգուտը յառաջադէմ կացուցանող Ամերիկան մի բարի օրինակով յառաջընթաց է եղել, Անգլիան հետեւ է նուրան. Վերմանիայում կան այժմ նոյնպէս Չափաւորութեան միաբանութիւնք: Մեր հայրենի Ռուսաստանում, ինչքան յայտնի է մեզ, գուցէ խօսք ու զրոյց եղած է դոցա մասին, բայց դեռ ևս չկայ մի ստոյգ իրողութիւն:

Թող վերջաբանենք այս ճառը մի քանի հարկաւոր խօսքերով մեր սիրելի Հայերի համար: Մի ահաւոր տեսարան է մեր օրում, նկատել թէ ինչպէս ընդհանուր և հեշտ տհաս մանուկները սովորում են ոգեղէն ըմպելքի գործադրութեան: Մինչ հին ժամանակներում, չափահաս տղամարդը «կեանքի ջուրը» դրդալի չափով խմումէր ապօթեկայից. մինչ մի դրդալ արաղ անարատ մարդը, երեխան, արեւցնումէ, այժմ գտանում ենք ամեն տեղ մանուկներ, որ ծառայում են արաղըմպութեան պիտոյքին, յառաջ քան թէ մօրուքները բուսած էին: Ինչ պիտոյ է այրական հասակի մէջ առնէ նա, որ երեխայութեան տարիներում խմել է ամեն օր իւր

մի բաժակ արաղը և կարողացել է տանել նորան: «Նա կ'ուսանի
 ահագին բազմութիւն արաղի ներս ընդունել իւր մէջ, առանց
 արբենալու. նորա մէջ շատ կանուխ պիտոյ է արմատանայ զգա-
 ցողութիւնը թէ արաղը մի անհրաժեշտ հարկաւոր բան էր իւր
 մարմնի թմրած ու բթացած գործարանը շարժուն պահպանելու:
 «Նա կը դառնայ Աբալէ Զառայ, ամենաթշուառը բոլոր ծառա-
 ներից: Այժմ խօսքս դէպ ի ձեզ է, Հայ մարդիկ, զաւակներդ
 ծնողներ, հայրեր ու մայրեր. ամենախորին հիմքը, որի վերայ հաս-
 տատումէ մարդուս կեանքը, է զաւակների առտնին դաստիարա-
 կութիւնը. դա որպէս կարող է մանկութեան օրերում դնել ձեզ
 զաւակների ապագայ բաղդաւորութեան հիմքը, նոյնպէս կարող է
 դնել և նոյա թշուառութեան հիմքը: Նւ ո՞վ ձեզանից կամէր լի-
 նել այնքան անբնական, անսիրտ և անհոգի ծնող, որ յանձն առ-
 նուր յանցաւոր ձեռքով սպանել իւր զաւակի բաղդաւորութիւնը
 Ուրեմն, հայ ծնողներ, ամենայն զգաստութեամբ հսկեցէք ձեզ
 մանուկների վերայ, որ նոքա ճանապարհից դուրս չկան, չսովորե-
 անախ և կորստական վայելքի, չսովորեն արաղարբութեան և գի-
 նարբութեան: Հատ վատ հոգաբարձութիւն է ձեր կողմից, ձեզ
 մանուկներին արաղ ու գինի տալ սեղանի վերայ. դոքա չեն նոցս
 ստամոքի համար, այլ մի թոյն, որով դուք ձեր ձեռքով թունա-
 ւորումէք նորանց: Սարսափելի գործ դէպ ի զաւակը, հօր և մօր
 կողմից: Մանուկների դաստիարակութեան մէջ շատ ազդու բան
 է օրինակը, ծնողների օրինակը մանաւանդ, որովհետեւ մանուկը
 խիղջն ընդունումէ, ինչ որ տեսանումէ իւր ծնողների մէջ: Ուրեմն
 նախ և յառաջ զգաստացէք դուք ինքներդ և զգուշացէք ձեր ան-
 ձնին և ձեր գործերին, երբէք չմոռանալով, որ ձեր վերայ է նա.
 յում ձեր զաւակների աչքը. ձեր ամեն մի սխալանքը դառնումէ
 նոցա համար կանոն և օրէնք, և զարհուրելի է ասել ու լսել, որ
 ձեր մի հատ արտուղութիւնը ձեր բոլոր կեանքի մէջ, կարող էր եր-
 բեմն ձեր զաւակի համար մի մեծ բարոյական թշուառութեան հիմ-
 դառնալ: Ազնիւ հայկական ծնողք, թեթեւ աչքով մի նայեցէք
 ձեր զաւակների դաստիարակութեան վերայ. ձեր գանձը և հարս-
 տութիւնը ձեր զաւակների բարոյական բաղդաւորութեան մէջ է,
 ձեր ամենապատուական, մեծ վաստակը — խելացի և առաքինի
 զաւակներ:

ՄԻՔԵԼ ԼԱՎԵՐՆԵԱՆԿ:

ԻՆՆԵՍՏԵՂՆՈՒԹԻՒՆ:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Ես սիրումեմ ձեզ, ցնորված եմ, տխուր,
Թէ և աշխատանքս և հոգս են ի զուր,
Եւ յիմարութեամբ ձեր առաջն ընկած
Խոստովանումեմ. ձեզնով եմ պրուած:

Վիտեմ, չէ վայել ինձ այս իմ տարօք.
Ինձ պէտք է լինել աւելի խելօք,
Բայց ամեն շարժմունք, ամեն գործ սրտիս
Բորբոքեալ սիրոյ կայծ է ցոյց տալիս:

Եթէ միայնակ — ես նեղանումեմ,
Եթէ պլոց հետ — միշտ յօրանջումեմ,
Այլ երբ ձեր հետ եմ, տխուր եմ լինում,
Եւ ցաւ եմ ըզբում միշտ ես իմ սրտում:

Չկայ զօրութիւն. պէտք է ասեմ ձեզ.
Ոհ... Ի՞նչպէս սաստիկ ես սիրումեմ ձեզ,
Երբ ես մի տեղից լսումեմ ձեր ձայն,
Ձեր ոտների գնացք, և ձեր թեթեւ քայլ:

Կորցնումեմ յանկարծ ես իմ միտք համայն,
Տեղումբս կանգնած, մնումեմ ձեզ միայն.
Ձեր ժպիտ, ծիծաղ — ինձ ուրախութիւն,
Ձեր արհամարհանք — ինց ցաւ տրտմութիւն:

Հաւիս դեղ բուժիչ կարող է լինել
Ինձ ձեր սիրուն ձեռք — ոչինչ առաւել:
Քաղցրատես հայեացք, աչքերըդ անգին
Կապոյտ և պայծառ իրբու ջինջ երկին

Տեսնումեմ հեռուից, և գրեթէ ծածուկ
Մ'նջիկ զմայլվումեմ իբրև մի մանուկ:
Միշտ տխուր կամ ես և անմխիթար
Եւ անյայտ է ձեզ իմ նախանձը չար:

Եւրբ թողնումէք ինձ և գնումէք ուր...
Ես մնումեմ միայն, տխուր, ո՛հ տխուր...
.
.
.

Ըրի՛ գու խղճա՛, ինձ մի չարչարիր,
Քեզից չեմ կարող պահանջել ես սէր,
Գուցէ, իմ հրեշտակ, ես մեղացս համար
Պէտք է մնամ տխուր և անմխիթար:

Գուցէ քո սիրոյ ես չեմ իսկ արժան.
Կեղծաւոր եղիր. այս ինձ բաւական.
Աւա՛ղ, ինձ խաբել երբէք չէ դժուար.
Ես ուրախ կ'լինիմ խաբուելուս համար:

Իշխան Բաբրապուլ:

22 Մարտի 1860:

Մոսկվա:

ՆԱՍԱԿ ԱՌ ԳՐԱՑԱՐԱԿՈՂԸ .

ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԻՒՍԻՍԱՓԱՅԼ ԲԱԶՄԱՐԴԻՒՆ ՕՐԱԳՐԻ .

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ :

«Սեղու Հայաստանի» լրագրի մէջ կարդալով հետ զհետէ ինքնակող Սկայորդու տղայական խնդ ու խելառ գրուածները ընդդէմ ազգապարծանք Հիւսիսարեւելիք և նորա ճշմարտաբարող Հրատարակչիդ, ճանաչեցի նոցա ծնող իսկական մայրը, որ կաքաւի նման գլուխը թաղելով ձիւնի մէջ, բայց յետոյքը բաց, բռնվումէ որսորդներից : Երկար ժամանակ համբերումէի, ցաւելով այդ Սկայորդու թանձր տգիտութեան վերայ, ասելով ինքս ինձ, գուցէ այդ մարդը մի օր դադարի այս տեսակ անարժան վայրաբանութենից, լսելով կողմնակի այս և այն խոհական մարդերի յայտնի սառնարհամարհանքը նորա գրուածների վերայ : Բայց ոչ . նորա հոգին թմրած է մի անսթափելի քնով . նորան օտար են պարկեշտ և գովանի յատկութիւնքը մարդկութեան, նա անամօթացած շարունակումէ օր ըստ օրէ աւելի յանդուգն, աւելի անդուռն բերանով իւր տղայամիտ շաղիպադիութիւնքը : Համբերութիւնս հատաւ, ըստ որում նա հրաժարվել է ամենայն մարդկային պատշաճից և չարից դուրս զգուցնումէ Հայոց հասարակութիւնը իւր վայրի վերոյ տմարդի, անպէտ ու անշահ գրուածներով : Ես գրած ունիմ մի ընդարձակ ճառ, նորա տգիտութիւնը յայտնապէս ցուցանելու մեր եղբայրակիցներին . բայց կան ինչ ինչ տեղեկութիւններ, որ դեռ ևս մնումէ ինձ ձեռք բերելու ի լրումն նորա թերութենների : Վասնորոյ այս կարճ ի կարճոյ գրածս ուղարկելով պատուական Հրատարակչիդ, խոնարհաբար խնդրումեմ, եթէ հնար էր, դորան տեղ տալ Ձեր արժանագով Հիւսիսարեւելիք եղբրումը, մինչև միւսի պատրաստութիւնը :

Ձերդ ամենապատուելութեան

խոնարհագոյն և անձնանուէր ծառայ :

Արեւիկա Մարգարեան :

Նորերումն Հայոց ազգի առանձին բարեբաղդութեան համար մի նոր ուղեցոյց լուսաւոր աստղ է ծագել: Ազգային գրականական հանդիսի մէջ երևում է մի ինքնակոչ Ակայորդի մարդ, որի գրաւոր աշխատութենները, վերաբերեալ առ այս կամ առ այն ոք, ազգի անդամներից շատերը վաղուց ահա արժանացել են վաշելելու «Մեղու Հայաստանի» լրագրի միջնորդութեամբ: Այդ Ակայորդիդ իւր թիւր ու մոլորաշաւիղ կարծիքներով ճշմարտախօսի անուն է կամենում ժառանգել, — ինչպէս տեսանում ենք. ըստ որում սորա և նորա թերութիւնքը իւր տղայամիտ խակ դատողութեամբ հանդէս է բերում իբրեւ անաչառ դատաւոր ի ծանօթութիւն և ի խրատ մերազնեայ մարդերի: Այսպէս, յետ հրատարակելու Մեղու լրագրի մէջ երբեմն «Հիւսիսափայլ Օրագրի», երազով տեսած խափանումը, երբեմն վերատին տարագրութիւնը. երբեմն նորա աշխատակիցների իւրահնար հրաժարումը, երբեմն ազգի կողմից արժանադատ ընծայաբերութիւնը այն օրագրին, և այլն, և այլն և այլն... Ակայորդին հարկաւոր է համարել ծանուցանել Հասարակութեանը հետեւեալ անցքս յիշեալ լրագրի 17 համարում: «Արովհետեւ յիշեցի վերելում Հիւսիսափայլի լուսով լուսաւորեալ անձինքը, անտեղի չեմ համարում յաւելաւ «ցնել այս անցքը: Աւագ հինգ շաբաթի օրն էր, պատարագի ժամանակ մի հայ գիմնադիտ ողջոյն առաւ քահանայից իւր հօր հրամանաւ, որ նորա մօտին կանգնած էր և առնէին յետոյ դարձաւ կանգնեցաւ իւր տեղումը, ոչ ոքին ողջոյն չտարով. նորա հայրը քաշեց փեշեց և կամեցաւ ողջոյն առնուլ նորանից, բայց նա փոխանակ գլուխը իւր հօր ուսերի երկու կողմը տանելու, անշարժ մնաց արձանի պէս ու զարմանալով սկսաւ հօր վերայ նայել ու ծիծաղել, չհասկանալով նորա արարմունքը: Իմ մօտ կանգնողներին մինը ասաց միւսին. գիտե՞ս, այն գիմնադիտն ո՞վ է որ չէ իմանում ողջոյն տալ. միւսը պատասխանեց, չէ. նա մեր մեծ լուսաւորչի որդին է, որ եղբօր աչքի եղած փուշը տեսանում է. իսկ իւր աչքի մէջ եղած գերանը չէ տեսանում:» Ի՞նչպէս է թվում ձեզ... ասացի սկզբումը, թէ երևում է, որ նորամանուկ Ալալ որդին կամենում է ճշմարտախօսի անուն ժառանգել, մի առանձին վերնական շնորհքի տիրանալ. այսպիսի սուրբ և երեւելի պաշտօն յանձն առնելով այսօրեան օրս մեր հաւատի, եկեղեցու, ազգի և ճմարտութեան հզօր պաշտպան է հանդիսանում իւր նմանների

առաջև. կամիմ ասել, թէ այնպիսի պարծանք, այնպիսի գործա-
կատարութեամբ, որ Վսեկոկրատի պէս ինչ որ առնէ և տսէ, ան-
երկմիտ կը հաւատան, թէ ճշմարիտ է, ինչ որ ասումէ. բայց չէ.
չէ երևում այդպէս, այլ առաւել նմանումէ նա այն չարախօսին
ընդդէմ. և ռաբիրիոսի, որ այսուհետեւ ինչքան կրկնէ իւր տուած
տեղեկութենների մասին թէ ճշմարիտ է, նաև հաստատէ երդմամբ,
բնաւ չափի հաւատալ. որովհետեւ ստախօսի արդար վարձն այն
է, որ, թէ ստոյգ ճշմարիտն ևս ասէ. ոչ որ հաւատալու չէ նո-
նորան: Բայտ որում Վկայորդին գրել էր թէ և իւսիսափայլն տպա-
գրութիւնը դեռ չէ սկսել, գուցէ և չսկսի ¹⁾. Բայց ստվեցաւ և
ահա և իւսիսափայլը յառաջիադացութեամբ ազատաբայլ շահա-
տակումէ իւր ասպարիզի մէջ: Վրել էր նորամանուկ Վկայորդին,
թէ կոմս Լյմաննուէլը, չգիտեմ ի՞նչ պատճառով այսուհետեւ չէ
կամենում օգնական լինել և րատարակողին. դարձեալ ստվեցաւ.
և կոմս Լյմաննուէլը — ահա տեսնումեն ամենեքեան — չէ դա-
դարել իւր աշխատակցութենից. և վերջապէս ստվումէ գլխաւո-
րապէս նորանով, որ նոյն օրը, նոյն ժամին, այսինքն պատարագի
ողջունի ժամանակին, պատահեցաւ այն տեղ մի արժանի դիտու-
թեան նորօրինակ տարաբաղդ իրողութիւն, պատճառ մեծամեծ
դայթագրութենների, շատերի համար. այս անցքը պատահեցաւ
այն միջոցին. երբ ես և Վկայորդին կանդնած միասին, ուշի ուշով
ականջ էինք դնում: Ճեմարանական նախադաս աշակերտներից
երկուքը մի առանձին խօսակցութիւն ունէին միմեանց հետ. խօ-
սակցութիւնը պարզապէս հասկանալու համար, այս աշակերտնե-
րից մինը անուանենք Շմառն, միւսը Վ. և ի: Ասումէր Շմառնը.
Բնկեր, անցեալ կիւրակէին մի մեծ հանդիսաւոր տօն էր ինչպէս
այսօր. ողջունի ժամանակին մեր Արօնուսոյցը եկաւ ատեան, ողջոյն
առաւ քահանայից և ապա դնալով դասը, ողջոյն տուեց միւսերին.
այսօր ի՞նչ բան է, որ տօնը նոյնպէս մեծահանդէս, բայց մեր Արօ-

¹⁾ Հիւսիսափայլի հրատարակողը հարցանումէ պ. Վկայորդուց, ով է տուել նո-
րան իշխանութիւն ներս խառնվելու Հիւսիսափայլի գործերի մէջ, ինքնագլուխ այս կամ
այն տեղեկութիւնը տալով ազդին նորա տպվելու կամ չտպվելու մասին: Այդ ինչ
աւելորդ հոգարարձութիւն է: Երևի, Վկայորդին, իւր կեանքի և մտքի դատարկու-
թիւնը լցուցանելու համար, պարագումէ այդպիսի գործերով, կամ թէ լինելով շարեա-
ցակամ դէպի Հիւսիսափայլը, փափագումէ օր մի յառաջ տեսանել նորան խափանված,
որ այնուհետեւ կարողանար ինքը հանդէս մտանել և յաղթութիւն ստանալ անսպաս դաշտի
մէջ. ոչ ապաքէն (միայն թէ ուղեղ կար խելապատակումը հասկանալու այսքան) գործնով
ցուցանումէր նա, որ ինքը ոչ թէ Վկայորդի, այլ Թղգիորի էր:

նուստոյցը եկեղեցում, չեկաւ ատեան և ողջոյն չառաւ այս միւս քա-
 ճանայից. բայց իւր փոխանակ ուղարկեց ճեմարանական աշակերտ-
 ներից մինը և նորանից ստացաւ ողջոյն. կարծեմ, աւելի պատշա-
 ճաւոր կը լինէր, եթէ մեր Արօնուստոյցը դար փառաւորապէս առ-
 եան, ողջոյն առնուր քաջանայից, ինչպէս անցեալ կիւրակէին:
 Մի՞ թէ մինչև այժմ վերահասու չես դու, ասաց Ղ. Լին, մեր Արօ-
 նուստոյցի անհաշակելի թշնամութեանը և ծածկապէս դաւաճան
 որոգայթալարութեանը այս քաջանայիս. որքան տարիներից ըս-
 կած մինչև այսօր անվերջ շարունակվումէ այդ ընթացքը. քանի՞
 քանի՞ աշխարհական ականաւոր մարդեր հացկերութիւն պատրաս-
 տեցին իւրեանց տներում, որ մի հաշտութիւն ձգեն այս մարդու
 սրտումը, հալածելով ատելութիւնը, (ցաւելի ժամանակ, աշխար-
 հականն է լըուցանում օրէնստուգի պարտականութիւնը): Բայց
 մեր Արօնուստոյցը, առանց ընտանեկան համաձայնութիւն ունենա-
 լու, հրաժարուել է և չէ կամեցել հաշտութիւն քրիստոնէավայել:
 Ի՞նչ ասել է, հարցրեց Շ. մաւօնը, առանց համաձայնութեան ըն-
 տանեկան կողմից. պատասխանեց Ղ. Լին, առանց համաձայնութեան
 կն. . . Մի՞ թէ չես նշմարել, որ մեր Արօնուստոյցը սրբազան, եկե-
 ղեցական և քրիստոնէական վարդապետութեան դասերի հետ միա-
 սին աւանդել է և այս տեսակ անցքեր, իւր անձը արդարացնելով,
 միւսերինը մեղաւոր կացուցանելով: Պէտք չէ սուտ լինի ասածդ,
 այսօրեան անցքին միտ դնելով, ասաց Շ. մաւօնը. բայց, եղբայր,
 եմ ականջներս այդպիսի անմարդավայել խօսքերի համար խլա-
 նումեն և բնաւ չեն լսում. դիցուք, այդպէս են քո ականջները,
 ասաց Ղ. Լին. բայց միւս աշակերտների ականջները չե՞ն լսել շատ
 անգամ այս տեսակ բաներ. դու, եղբայր, ինչպէս նկատում եմ ես,
 քնած ես. դեռ ոչինչ չես հասկացել աշխարհի երեսին. այս մարդս
 մինչև անգամ այս տեղ ևս չէ հաղորդվում Վրիստոսի սուրբ և
 պատուական արեանը և մարմնոյն, այլ երթումէ Պետերբուրգ ըն-
 տանիքով հանդերձ և այն տեղ է այդ սրբազան խորհուրդը կատա-
 րում. և այս չէ՞ պատճառ, որ մեք սորա աւանդած դասերը բոլո-
 րովին չենք կարողանում ուսանել և յառաջագէմ գտանվել մեր
 հաւատի և եկեղեցու ուսմունքի մէջ. ինչո՞ւ ապա Վրիստոսի և
 նորա աշակերտների քարոզութիւնները տգէտ ազգերը կարծ մի-

ջոցում ոչ միայն ինքեանք ուսան, այլև շատերին ուսուցանումէին, վասն զի Վարխստոս և նորա աշակերաները նախ կատարումէին գործով, ապա քարոզումէին խօսքով, այնպէս որ բաւական փոքր մի ջոցում քրիստոնէական հաւատի լոյսը տարածվեցաւ բոլոր աշխարհ, և մարդիկ տեսանելով գործերը քարոզութեններին համեմատ, իսկոյն ընդունումէին և կատարումէին գործով: Արբազան կրօնը և քրիստոնէական ուսումը միւս ուսանելի նիւթերի կամ դասերի պէս չէն, որ շուտով մարդս ուսանի. ինչպէս տեսանումես, մէք ամենքս թէ շատ թէ սակաւ ուսանումենք մեր կարողութեան չափ. բայց սորա դասերից ոչինչ պտուղ ստացել չենք, մեր հաւատի և կրօնի մասին գլխովին տեղեկութիւն չունինք, որովհետեւ սորա ուսումը խօսքով է, բայց գործը ամենևին հակառակ է ուսմանը. այս պատճառով անօգուտ և ապարդիւն են անցանում սորա դասերը. և մէք դժբաղդաբար վիճակված գործով այսպիսի Արօնուս սուցչի դատարարակութեան, մնացել եմք անտեղեկ, տգէտ, ի՞նչ բանի մէջ (վայ մեղ), մեր կրօնի և հաւատի ուսման մէջ. չեմ ասում լեզուի գիտութեան մասին. դորանից, յԱստուծոյ մխիթարիս, վաղուց մեր ձեռքը լուսցել ենք. դառն վիճակ, տարաբաղդ ժամանակ. որի մէջ կուրօրէն թարթալված իբրեւ տգիտութեան անապատի կամ, առաւել ուղիղ, մութ զնդանի մէջ ընկած, մնումենք. ինչ պիտի լինի այսպէս: Այս բառերս արտասանելով, թափումէր աչքերից արտասուքի խոշոր կաթիլներ իբրեւ զրկված մի հայրենի ազնիւ ժառանգութիւնից:

Ոհ, եղբայր, ատայ Շ մաւոնը, այդ ի՞նչ սարսափելի բաներ ես պատմում դու. մաղերս գլխիս վերայ փշաքաղվումեն. բոլոր մարմինս ահ ու դող բռնեց. բայց լսիր, աղաչեմ, այս Արօնուսոյցը չէ՞, որ միշտ դասատուութեան ժամանակին անթիւ օրինակներ է բերում Աւետարանից, Առաքելոց զրուածներից, աստուածաշունչ պատգամներից, այսպէս: 1) Արեւոյն զնկեր քո իբրեւ զանձն քո: Մատ. է. 19: 2) Արեւիք, սիրեսցուք զմիմեանս, զի սէր յԱստուծոյ է, և ամենայն, որ սիրէ, յԱստուծոյ է ծնեալ, և ճաշնայէ զԱստուած. և որ ոչն սիրէ, ոչ ճանաչէ զԱստուած. զի Աստուած սէր է: Աստուած սէր է, և որ կայ ի սէր, բնակեալ է յԱստուած և Աստուած ի նմա: Եթէ դք ասիցէ, թէ սիրեմ զԱստուած և զեղբայր իւր ատիցէ, սուտ է. որ ոչ սիրէ զեղբայր իւր, զոր տե-

սանէ, զԱստուած, զոր ոչ տեսանէ, զեւորդ կարիցէ սիրել. զայս պատուէր ունիմք առ ի նմանէ, զի որ սիրէ զԱստուած, սիրէ նա և զեղբայր իւր: Յով. Գ. 7. 16. 20. 21: 3) Ամենայն, որ ա. տեսայ զեղբայր իւր, մարդասպան է, և զհօտէք, զի ամենայն մարդասպան ոչ ունի կեանս յաւիտենականս յանձին հաստատեալ: Յով. Գ. 15: 4) Որ ասէ, եթէ ի լոյս իցէ, և զեղբայր իւր ատիցէ, սուտ է, և ի խաւարի է տակաւին. Որ սիրէ զեղբայր իւր, ի լոյս բնակէ և գայթապողութիւն ի նմա չիք. իսկ որ ատեսայ զեղբայր իւր, ի խաւարի է, և ընդ խաւար շրջի և ոչ գիտէ, թէ յո՞ր թայ, զի խաւարն կուրացոյց զաչս նորա: Յով. Բ. 9. 10. 11. 12: 5) Եթէ թողուցուք մարդկան զլանցանս նոցա, թողցէ և ձեզ հայրն ձեր երկնաւոր, ապա թէ ոչ թողուցուք մարդկան զլանցանս նոցա, և ոչ հայրն ձեր թողցէ ձեզ զլանցանս ձեր: Մատ. Գ. 14. 15: Յայնժամ մատենաւ Պետրոս առ. նա և ասէ. Տէր, քանիցմ անգամ, թէ մեղիցէ ինձ եղբայրն եմ և թողից նմա, մինչև ցիօթն անգամ. ասէ ցնա Յիսուս. ոչ ասեմ քեզ, թէ մինչև ցիօթն անգամ, այլ մինչև ցիօթանանեկին եօթն անգամ: Մատ. 21. 22: 6) Յայմ ծանիցին զձեզ ամենեքեան, թէ իմ աշակերտք էք զի սիրեսցէք զմիմեանս: Յով. Ժգ. 35: 7) Օ, ի՞ բարի կամ զի վայելուչ, զի եղբարք բնակին ի միասին: Սաղմ. ԺԷ: 8) Օ, ի եթէ մատուցանիցես զպատարազն քո ի վերայ սեղանոյ և անդ յիշեսցես, թէ եղբայր քո ունիցի խէթ զքէն, թող զպատարազն քո առաջի սեղանոյ, երթ նստի հաշտեաց ընդ եղբոր քում, և ապա եկեալ մատուցիր զպատարազն քո: Մատ. Ե. 23. 24: 9) Եթէ քաղցեալ իցէ թշնամին, հաց տուր նմա, և եթէ ծարաւի է, ջուր տուր նմա, զայս արարեալ զկայծակունս հրոյ կուտեսցես ի գլուխ նորա: Պող. ԺԲ. 20: 10) Եթէ զլեզուս մարդկան խօսիցիմ և զհրեշտակաց և սէր ոչ ունիցիմ, եղէ ես իբրեւ պղինձ, որ հնչէ, կամ իբրեւ զծնծղայս, որ ղողանջեն. և եթէ ունիցեմ զմարգարէութիւն և գիտիցեմ զխորհուրդս ամենայն և զամենայն գիտութիւնս, և եթէ ունիցիմ զամենայն զհաւատս մինչև զերինս փոփոխելոյ և սէր ոչ ունիցիմ, ոչ ինչ եմ, և եթէ ջամբիցեմ զամենայն ինչս իմ աղքատաց, և մատուցանիցեմ զմարմինս իմ յայրումն և սէր ոչ ունիցիմ, ոչ ինչ օգտիմ. Աէր երկայնամիտ է, քաղցրանայ, սէր ոչ նախանձի, ոչ ամբարհաւաճէ, ոչ յանդգնի, ոչ խնդրէ զլուրն, ոչ

գոգոռի, ոչ խորհի գլար, ոչ խնդայ ընդ անիրաւութիւնս. այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն, ամենայնի տւէ, ամենայնի յուսայ, ամենայնի համբերէ, բայց արդ մնան հաւատ, յոյս և սէր և մեծ քան զայս, սէրն է: Պօղ. Ժդ. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8: 11) Այլ եթէ որ ածիցէ ապտակ յաջ ծնօտ քո, դարձո՛ւ նմա և զմիւսն: Այլ որ կամիցի որ դատել և առնուլ զշապիկս քո, թող ի՛նչա և ըզբաճկոն քո: Այլ որ ստարապարհակ վարիցէ զքեզ մղոն մի, երթ ընդ նմա երկու, որում խնդրէ ի քէն, տո՛ւր. և որ կամի փոխ առնուլ ի քէն, մի՛ դարձուցանիցես զերեսս քո: Առաւրո՛ք, զի ասացաւ, սիրեսցես զընկեր քո, և ատեսցես զթշնամին քո. այլ ես աւսեմ ձեզ, սիրեցէ՛ք զթշնամիս ձեր, օրհնեցէ՛ք զանիծիչս ձեր, բարի արարէ՛ք ատելեաց ձերոց, և աղօթս արարէ՛ք ի վերայ այնուցիկ, որ լլկեն զձեզ և հալածեն. զի եղելնք որդիք հօր ձերոց որ յերկինս է. զի զարեգակն իւր ծաղէ ի վերայ չարեաց և բարեաց, և ածէ զանձրն ի վերայ արդարոց և մեղաւորաց, զի եթէ սիրիցէ՛ք զայնոսիկ, որք սիրեն զձեզ, զինչ աւելի վարձք իցեն, ոչ ապաքէն և մաքսաւորք և մեղաւորք զնոյն գործեն, և եթէ տայցէ՛ք զողջոյն բարեկամաց ձերոց. զի՛նչ աւելի առնէ՛ք, ոչ ապաքէն մաքսաւորք և մեղաւորք զնոյն գործեն: Արդ եղերո՛ք դուք կատարեալ, որպէս հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է: Մատ. ե. 39 — 48: 12) Արեգակն ի վերայ բարկութեան ձերոց մի՛ մոցէ: Ափես. դ. 26: 13) Օ՛ր բարկութիւն մարդոց զարդարութիւն Աստուծոյ ոչ գործէ: Յակ. ն. 20: Այլն, և այլն և այլն: Հատ ես երկարացնում, եղբայր, պատասխանեց Ղ. Լէն. քեզ ասացի, որ սրբազան կրօնը և քրիստոնէական հաւատը առանց գործքի մեռած է և ոչ կենդանի. չես հաւատում, ահա քեզ օրինակ. Ամիս զիտել, ով մարդ սնտոի, զի հաւատք առանց գործոց դատարկ են. Աբրահամ հայր մեր ոչ ապաքէն ի գործոց արդարացու, հանեալ ի սեղան զորդին իւր զԽաահակ պատարադ. տեսանե՞ս, զի հաւատքն եղեն գործակից գործոց նոյա և ի գործոց անտի հաւատքն կատարեցան... տեսանէ՛ք, զի ի գործոց արդարանայ մարդ և ոչ ի հաւատոյ: Յակ. բ. 20, 24: 14) Որ որ զամենայն օրէնս պահիցէ և միով իւրիք ինչ զթիցէ, եղև ամենայն օրենացն պարտապան: Յակ. բ. 10: Եթէ սորանով ևս չկամիս բաւականանալ, կրկին զանազան օրինակներով ականջներս կը խլացնես, ուրեմն թողունք այս խօսակցութիւնը. միւսանդամ

երկար կը խօսենք այս մասին. ժամերդուլութիւնը աւարտվելու վերայ է. բոլոր մարդերը գրեթէ մեր վերայ են նայում, ուրեմն կարող էին մեզ անկիրթ անուանել, թէև մեր խիղճը հանդիստ է, ըստ որում մեր կրօնուսոյցը առիթ տուեց մեզ այսքան երկար խօսակցութեան, որ անպատշաճ էր եկեղեցու մէջ. եթէ նա զոնէ առ երես աղանուտ պէս միամտութեամբ և օձի պէս խորագիտութեամբ էր վարվել եկեղեցու մէջ. մեր միտքն էլ չէր ընկնելու այսպիսի վնասառիթ անցք, թէև դա մեր հոգու մէջ անջնջելի տպաւորութեամբ մնչ ի մեր մահը պիտի մնայ անմոռանալի: Ահա այսպիսի խօսակցութեան մէջ ընկղմուած այս երկու ճեմարանական աշակերտները վիճաբանումէին, մնչև պատարազը աւարտվեցաւ. և բոլոր ժողովրդականքը ելան զնացին իւրեանց տները: Ինչպէս է թվում ձեզ, արդարմիտ ընթերցողք, այսպիսի մի ականաւոր Արծնուսուցչի գնացքը ընդդէմ քրիստոնէական հաւատի համեմատելով այն գիմնապետի ողջոյն տալ չեմանալու հետ, որն է այս երկուսից մահուչաւի և աններելի մեղք. կայ արդեօք զոնէ արդաւրութեան նշոյլ նորամանուկ Ակայորդու գրուածների մէջ. ունի՞ նա արդեօք խիղճ և երկիւղ Աստուծոյ. համարձակ կարող եմ ասել, կ'ասեն և նոքա, որոնք ոչ կողմնաւորութեամբ, այլ անաշաւութեամբ կը դատեն, թէ նոյն ինքը Ակայորդին ահագին գերանը տեսել չէ և քննումէ չնչին շեղերը. ի հարկէ այդպէս ևս կը վաշիկէր մի մարդու, որի խորհուրդը այն չէ, որ արդաւրութիւն ուսուցանէ, այլ իւր չար և խաւար սրտի կամքը լըուցանէ. ապա թէ ոչ, այսպիսի կրօնուսուցչի մոլար դայթագրութիւնը չէր թագուցանելու, իսկ մի գիմնապետի ողջոյն չեմանալը հրապարակաւ յայտնելու իբրեւ դատապարտելի յանցաւորութիւն ընդդէմ կրօնի, հաւատի և եկեղեցու: Ասացէք, խնդրեմ, բարեմիտ ընթերցողք, որից ասելի մեծամեծ վնասներ պէտք է յառաջանան. ողջոյն տալ չեմանալուց, թէ անհաշաւ թշնամութիւնից այն կրօնուսուցչի, որի տեսչութեանը և դատարարակութեանը յանձնուած են բազմաթիւ մատաղերամ հայ մանկունք. որոնցից մի քանիքը տապալաւում վարդապետներ պիտոյ է դառնան ազգային վիճակներ և վանքեր կառավարելու, միւսերը քահանայք պիտոյ է ձեռնադրուին, հայոց ժողովուրդը և նորա վաւակքը հովուելու, այլ միւսերը աշխարհական, քաղաքական աստիճանաւորներ, գերդաստաններ

և որդիների հարք, որ սոյն օրինակ ուսմամբ պիտոյ է կրթին և վար-
դացնեն նորանց: Ան. քննեցէք, աղայեմ, այս հրեք տեսակ իրողու-
թիւնների ծանրութեթեւութիւնները. գիմնադիտի ողջոյն չիմա-
նալը, մի երեւելի և հռչակաւոր ճմարանի կրօնասուցչի տարիներով
անհաշտ թշնամութիւնը և Ակայորդու աստուածուրաց անխրդճ-
մտութիւնը, և ձեզէն տուեցէք իւրաքանչիւրին իւր արժանաւոր
դատակնիքը:

— 250 —

[The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a single column of text, possibly a list or a series of entries, but the characters are too light to be read accurately.]

1. Հիսիսափայլ օրագիրը ամիս ամիս դուրս գալով, պարունակելու է իւր մէջ ճառեր ընդհանուր երկրագիտութեան, ընդհանուր պատմութեան և Աշխարհագրութեան, այլև մասնաւորապէս Հայրենական պատմութեան և աշխարհագրութեան վերայ :
2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնութեան օրէնքների և դոցա գործադրութեան վերայ մարդու օգտի համար, ճառեր վանազան ֆիզիքական յայտնագործութենների, հասարակասոս Աստեղաբաշխութեան, քիմիայի, Հանքաբանութեան և ֆիզիօլոգիայի վերայ . այլև բանախօսութիւն տունկերի, գիտութեան արժանի բոյսերի, նոցա տնկարկութեան և օգտի վերայ, վերջապէս կենցաղօգուտ գիտերի և յայտնագործութենների մասին :
3. Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մտածութիւնք և զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր և թէ արձակ ոճով . թարգմանութիւնք հին հայկական, և հին ու նոր եւրոպական մատենագրութենից . այլև կրիտիկայք (ուսումնական քննութիւնք) նորատիպ հայերէն գրուածների վերայ :

Ցանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են հասուցանել իւրեանց ինքիրը կամ ուղղակի հրատարակողին Մոսկվայի մէջ այսպէս . въ Редакцію Армянскаго Журнала «Сѣверное Сілініе», въ Москвѣ, на Черногрязкѣ, въ домѣ Статскаго Совѣтника С. Назарьянца. կամ թէ Մոսկվայի նամակատանը այսպիսի հասցեով . въ Газетную Экспедицію Московскаго Почтамта.

Տարեկան 12 տետրակների գինը է 8 մանէթ Մոսկվայի մէջ, բայց ուրիշ քաղաքների համար 9½ մանէթ :

Печатать дозволяется. С. Петербургъ. 27 Іюня 1860 года.

Ценсоръ В. Бекетовъ.